

संस्कृत-पाठः

. द्वितीय-भागः

पद्यतन्त्र द्वितीयदेश्य चाणक्यशतक त्रैविंशतक नीतिमार
दृष्टान्तशतक सीहसुद्धर भीतिरत्न गणेश्वर रामायण
मार्कण्डेयपुराण महाभारतस्थः समुद्धृतैः
प्रबन्धैः परिपूरितः

विधमपदव्याख्यासमेतः

श्रीहरियुद्ध कविरत्नेन सङ्कलितः ।

द्वितीयं संस्करणम् ।

“नन वक्तुमिष्टं यनिपुहा गृण्यगृह्या वचनं विपथित ”

कलिकाता-राजधान्याम्

२०. गिरिश विद्यारवस लेन, अपर मुकिंडला राव,

गिरिश-विद्यारव-यन्त्रे

मुद्रितः ।

१८८० ।

[All rights reserved.]

श्रीबदनाथ जीविण सुद्रितः ।
श्रीगिरिजानन्द विद्यारिजेन प्रकाशितः ।

বিজ্ঞাপন।

সংস্কৃতপাঠ দ্বিতীয়ভাগ প্রকাশিত হইল। ইহার প্রথম ভাগে যে পদ্ধতি অবলম্বিত হইয়াছে, এই ভাগে তাহা হয় নাই। প্রথম ভাগ সমস্তই রচয়িতার নিজলেখনীবিনির্গত; কিন্তু এই ভাগ নানাবিধ প্রাচীন সংস্কৃত গ্রন্থ হইতে সমৃদ্ধত প্রবন্ধে পরিপূরিত। ইহার প্রথমে দুইখানি প্রাচীন সংস্কৃত পদ্যগ্রন্থ হইতে দুইটা প্রবন্ধ উদ্ধৃত করিয়া দেওয়া গিয়াছে; এবং শেষে অনেকগুলি সংস্কৃত পদ্যগ্রন্থ হইতে নীতিগর্ভ বিষয়গুলি সংকলন করিয়া নিবেশিত করা গিয়াছে। গ্রন্থের সর্বত্রই চক্ৰ পদগুলির অর্থ সম্যাকরূপে বিবৃত হইয়াছে।

সংক্ষেপ: বিদ্যাসাগর মহাশয়-প্রণীত ঋজুপাঠ তৃতীয় ভাগেও প্রণালীই অমূল্য হইয়াছে, কিন্তু তদপেক্ষা বহুতর প্রস্তুত হইতে সারসংগ্রহ করা গিয়াছে। এক্ষণে শিক্ষাবিভাগের অধ্যক্ষ মহাশয়গণ এবং পুস্তক-নির্কীচন-সভার সভ্য মহোদয়বর্গ এই ক্ষুদ্র গ্রন্থের প্রতি কৃপাদৃষ্টি করিলেই শ্রম সার্থক হয়। ইতি

সংকলয়িতা।

দ্বিতীয় সংস্করণের বিজ্ঞাপন।

কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ের উদ্যোগিত সভ্য মহাশয়গণ অমূল্য করিয়া এই পুস্তকখানি প্রবেশিকা পরীক্ষার পাঠ্য-পুস্তকরূপে নির্দিষ্ট করিয়াছেন, তজ্জন্য তাঁহাদিগকে শত শত ধন্যবাদ প্রদান করিতেছি। প্রথম সংস্করণের মুদ্রিত পুস্তক-গুলি স্তম্ভস্থই নিঃশেষিত হইয়াছিল, সুতরাং প্রবেশিকা-পরীক্ষার্থী ছাত্রদিগের জন্য দ্বিতীয় সংস্করণ করিতে হইল। এ ব্যবে স্থানে স্থানে আবশ্যক পরিবর্ত ও নূতন বিবৃতি সন্নিবেশিত করা গিয়াছে। ইতি ১লা নবেম্বর, ১৮৮০ সাল।

সংকলয়িতা।

निर्घण्टः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

गद्यकाव्यानि ।

पञ्चतन्त्रम् (विष्णुशर्मा-प्रणीतम्)	...	१
द्वितीयपदेशः (विष्णुशर्मा-सङ्कलितः)	...	४

द्वितीयः परिच्छेदः ।

गद्यकाव्यानि ।

द्वितीयपदेशः (विष्णुशर्मा-सङ्कलितः)	...	४७
सायक्यशतकम् (सायक्य-प्रणीतम्)	...	४८
नीतिशतकम् (भर्तृहरि-प्रणीतम्)	...	५०
नीतिसारः (घटकपर्पूर-रचितः)	...	५२
दृष्टान्तशतकम् (कुसुमदेव-रचितम्)	...	५२
मोक्षमुद्ररः (शङ्कराचार्य-विरचितः)	...	५५
नीतिरत्नम् (वररुचि-विरचितम्)	...	५७
गणेशरत्नम् (भवभूति-विरचितम्)	...	५७
रामायणम् (वाल्मीकि-प्रणीतम्)	...	
जार्जवीकूले रामेण सुमन्त्रविसर्जनम्	...	५८
सीताप्रवासनम्	...	६३
मार्कण्डेय पुराणम् (मार्कण्डेयमुनि-प्रोक्तम्)	...	
हरिश्चन्द्रोपाख्यानम्	...	६८
पूषधीपाख्यानम्	...	१००
खलौनेत्रोपाख्यानम्	...	१०३
महाभारतम् (वेदव्यास-प्रणीतम्)	...	
वक्रराक्षस-वधः	...	१०८

संस्कृत-पाठः ।

द्वितीय-भागः ।

अष्टमः परिच्छेदः ।

गद्यकाव्यानि ।

पञ्चतन्त्रम् ।

अस्मिन् कस्मिंश्चिद्देशे मठायतनम्^(१) । तत्र देवशर्मा
नाम परिव्राजकः^(२) प्रतिवसति स्म । तस्य अनेक-
यजमान-प्रदत्त-सूक्ष्मवस्त्र-विक्रयवशात् कालेन महती
वित्तमात्रा^(३) सञ्जाता । ततः स न कस्यचित्
विश्वसिति । नक्तन्दिवं कक्षान्तरात् तां न मुञ्चति ।
अथवा साधु चेदमुच्यते

अर्थानामर्जनं दुःखं मर्जितानाञ्च रक्षणे ।

नार्थं दुःखं व्यर्थं दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥

(१) मठम् वा चादिनिष्ठं य इत्यमरः ।

(२) यः सर्व्वकृष्णाणि परित्यज्य व्रजति, भिक्षुः, यतिः ।

(३) वित्तस्य धनस्य मीयतेऽनया इति सात्वा परिमाणसाधनं, पात्र-
मित्यर्थः, (विट्, या इति भाषा ।) यथा मां लक्ष्मीं त्रायते इति
व्ययस्या सात्वापदं सिंहम्, धनाधारत्वात् लक्ष्मीनिवामस्यानमिति
मन्यते ।

अथ आपादभूति^(४) नाम परवित्तापहारी धूर्तः
 अर्थमात्रां तस्य कक्षान्तर्गतां लक्षयित्वा व्यचिन्तयन्
 कथं मयास्त्रियमर्थमात्रा हर्त्तव्येति । अत्र तावत् मठे
 दृढशिलासञ्चयवशात् भित्तिभेदो^(५) न भवति । उच्चै-
 स्तरत्वाच्च द्वारे प्रवेशो न स्यात् । तदेनं माया-
 वचनैः^(६) विश्वास्याहं क्वाचतां ब्रजामि, येन विश्वस्तो
 भवति । एवं निश्चित्य तस्यान्तिकमुपगम्य “ओं नमः
 शिवाय” इति ब्रुवाणः साष्टाङ्गं प्रणम्य च सप्रश्रय-^(७)
 मुवाच, “भगवन्, असारोऽयं संसारः । दृष्ट्वाऽयं
 जीवितम् । अभ्रच्छायासदृश^(८) भोगाः । स्वप्नसदृशः
 पुत्र-कलत्र-मित्र-वर्गसम्बन्धः । एतन्मया सम्यक् परि-
 ज्ञातम् । तत् किं कुर्वतो मे संसारमुद्रोत्तरणं
 भविष्यति ?”

तच्छ्रुत्वा देवशर्मा सादरमाह, वत्स, धन्योऽसि
 त्वं, यत् प्रथमे वयस्येष्टं विरक्तभावः । उक्तञ्च

प्रथं वयमि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः ।

धातुः क्षीयमाणोऽयं शमः कस्य न जायते ।

(४) आपादः पालाशदण्डः भूतिः सम्पत्तिर्यस्य सः, आपादभूति इत्यर्थः ।

(५) सन्निखननादिना भित्तिर्वध इति यावत् ।

(६) कपटवाक्यानि ।

(७) सविनयम् ।

(८) मेघच्छायातत्त्वाः । विद्यति मेघविवर्त्तनात् भुवि या छाया

पतति तद्वत् अस्थिरा इति भावः ।

तच्छ्रुत्वा आषाढभृतिस्तत्पादौ गृहीत्वा सप्रश्रय-
मिदमुवाच, भगवन्, तर्हि व्रतप्रदानेन मम प्रसादः
क्रियताम् । देवशर्मा प्राह, वत्स, अनुग्रहं ते करि-
ष्यामि, परं रात्रौ त्वया मठमध्ये न प्रवेष्टव्यम् ;
यतो निःसङ्गता यतीनां प्रशस्यते । तत् त्वया
व्रतग्रहणादूर्ध्वं^(९) मठद्वारे तणकुटीरके शयितव्य-
मिति । स चाह, भगवन्, भवदादेशः प्रमाणम्^(१०) ।
अथ तं देवशर्मा अनुग्रहं दत्त्वा शास्त्रोक्तविधानेन
शिष्यतश्मनयत् । सोऽपि विविधपरिचर्यया तं परं
परितोषमनयत् । पुनस्तथापि मुनिः कच्चान्तरा-
म्भात्रां न मुञ्चति ।

अथैवं गच्छति काले आषाढभृतिश्चिन्तयामास,
अहो न कथञ्चिदप्येष मे विश्वासमागच्छति । तत्
किं दिवापि शस्त्रेण मारयामि, किंवा विषं प्र-
यच्छामि, किंवा पशुधर्मेण^(११) च्यापादयामि । एवं
चिन्तयतस्तस्य, देवशर्मणोऽपि शिष्यपुत्रः कश्चिद् यामा-
दामन्त्रणार्थं समायातः ; प्राह च, भगवन्, पवित्रा-

९ अनन्तरं, परम् ।

(१०) मया प्रमाणीक्रियते इत्यर्थः ।

(११) पशूनां सिंहव्याघ्रादीनां धर्मः वधप्रकारभेदेन, हस्तपादादिना
इत्यर्थः ।

रोपणविषये^(१२) मम गृहमागम्यतामिति । तच्छ्रुत्वा
 देवशर्मा आषाढभूतिना सह प्रहृष्टमनाः प्रस्थितः॥
 अथैवं तस्य गच्छंतोऽग्रे० काचिन्नदी समायाता ।
 तां दृष्ट्वा मात्रां कच्चान्तरादवतार्य कन्यामध्ये सुगुप्तां
 निधाय आषाढभूतिमिदमाह, भो आषाढभूते, याव-
 दहं स्नात्वा देवार्चनं विधाय च समागच्छामि ताव-
 देश कन्या योगेश्वरस्य^(१३) सावधानतया रक्षणीया ।
 इत्युक्त्वा गतः । आषाढभूतिरपि तस्मिन्नदर्शनीभूते
 मात्रामादाय सत्वरं प्रस्थितः । देवशर्मापि ह्यवगुणा-
 नुरञ्जितमनाः सुविश्रुतो निर्व्वर्त्तितव्यापारः शनैः
 शनैर्यावदागच्छति तावदाषाढभूतिं न पश्यति ।
 ततश्च श्रौत्सुक्येन यावत् कन्यामालोकयति तावन्मात्रा
 नास्ति । ततश्च 'हाहा मुष्टोऽस्मीति'^(१४) जल्पन् भूतले
 मूर्च्छया निपपात । तत्क्षणात् चेतनां लब्ध्वा भूयोऽपि
 समुत्थाय फुत्कर्त्तुमारब्धः—“भो भो आषाढभूते !
 मां वञ्चयित्वा क्व गतोऽसि, तद्देहि मे प्रतिवचनम् ।”
 एवं बहुविधं विलप्य तस्य पादप्रद्वृत्तिमन्वेषयन् शनैः
 शनैः प्रस्थितः ।

(१२) पवित्रस्य यज्ञीपवीतस्य आशीपणं विष्णवे समर्पणम् । यावत्-

यज्ञहृदादस्यां विष्णुविग्रहे यज्ञीपवीतदानरूपे उत्सवे ।

(१३) विष्णोः । (१४) मुष्टितोऽस्मि, अपहृतवित्तनावीऽस्मीत्यर्थः ।

हितोपदेशः ।

अस्ति कर्पूरदीपे पद्मकेलि-मामधेयं सरः । तत्र
हिरण्यगर्भी नाम राजहंसः प्रतिवसति । स च सर्व्व-
जलचरपक्षिभिर्मिलित्वा पक्षिराज्येऽभिषिक्तः । यतः

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यक् नेताः १) ततः प्रजा ।

अकर्णधारा जलधी विम्वितेह नौरिव ॥

एकदासौ राजहंसः सुविस्तीर्ण-कमल-पर्य्यङ्गे
सुखामीनः परिवारपरिवृतस्तिष्ठति । ततः कुतो-
ऽपि देशादागत्य दीर्घमुखो नाम वक्त्रः प्रणम्योप-
विष्टः । राजोवाच, दीर्घमुख, देशान्तरादागतोऽसि,
वार्त्तां कथय । स ब्रूते, देवः २) अस्ति महती वार्त्ता,
तामाख्यातुकामः ३) सत्वरमागतोऽहम् । श्रूयताम् ।
अस्ति जम्बुद्वीपे विन्ध्यो नाम गिरिः । तत्र चित्रवर्णे
नाम मयूरः पक्षिराजो निवसति । तस्यानुचरे-
श्चरद्भिः पक्षिभिरहं दग्धारण्यमध्ये चरन्नवलोकितः,
पृष्ट्य कस्त्वं ? कुतः समायातोऽसि ? ततो मयोक्तम्,

(१) बायुकाः, शासनकर्त्तव्यं यावत् ।

(२) देव राजन् । • राज्ञः देवांश्चरुपत्न्युक्तं सन्तुना —

• अष्टानां लोकपालानां तप्योर्य्यो वृषः •

“महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ।” इत्यादि ।

३) आप्त्वातं वक्तुं कामः अभिलाषो यस्य सः, वक्तुमिच्छुः ।

अहं कर्पूरद्वीपस्य राज्ञो हिरण्यगर्भस्य अनुचरः,
 कौतुकात् देशान्तरं द्रष्टुमागतोऽस्मि । तच्छ्रुत्वा,
 पत्निभिरुक्तम्, अनयोर्देशयोः को देशो भद्रतरो
 राजा च ? । ततो मयोक्तम्, आः ! किमेवमुच्यते,
 मङ्गदन्तरम्^(४) ; यतः कर्पूरद्वीपः स्वर्गएव, राजा च
 द्वितीयः स्वर्गपतिः, कथं वर्णयितुं शक्यते । अत्र
 मत्स्यले पतिता यूयं किं कुरुय ? आगच्छथ,
 अस्मद्देशो गम्यताम् । ततोमदचनमाकर्ण्य पत्निः
 सक्रोधा बभूवुः । तथाचोक्तम्

पथःपानं भुजङ्गानां कवचं विपवर्जनम् ।

उपदेशो हि सुखाणां प्रकोपाय न शाल्यः ॥

अन्यच्च

निदानवोपदेशयो नाविडास्तु कदाचन ।

वानरानपदिष्याजान् स्थानभटा ययुः खगाः ॥

राजोवाच कथमेतत् ? । दीधेमखः कथयति ।
 अस्मि नर्मदातीरे पर्वतोपत्यकायां विशालः शाल्म-
 लीतणः । तत्र निजचञ्चुनिर्मितनीडक्रोडे पत्निः
 मखेन वर्षास्तपि निवसन्ति । अथैकदा वर्षासु नील-
 पटलेरिव^(५) जलधरपटले-रावृते नभस्तले धारा-

(४) मङ्गदन्तरं पर्वतः । परस्परसादृश्यं नैव युज्यते इत्यर्थः ।

(५) नीलवर्णपटलश्चेदेव, नीलपटलैरिवेत्यर्थः ।

सारैः(६) महती दृष्टिर्बभूव । ततो वानरांश्च तरुतले
अवस्थितान् शीतार्त्तान् कम्पमानानवलोक्य पक्षिभि-
रुक्तम्, भो मो वानराः, शृणुत .

अस्माभिर्निर्मिता नीडा अर्चमाताहृतंस्मृतैः ।

हस्तपादादिमंयुक्ता यूयं किं मवसौदथ ॥ ७ ॥

तच्छ्रुत्वा वानरेर्जातामर्षं रालोचितम्, अहो !
निर्व्यातनीडगर्भावस्थिताः सुखिनः पक्षिणोऽस्मान्
निन्दन्ति । तद्भवतु तावद्दृष्टेरुपशमः । अनन्तरं
शान्ते पानीयवर्षे तैर्वानरेर्वृक्षमारुह्य सर्वे नीडाः
भग्नाः तेषां पक्षिणामण्डानि चाधः पातितानि ।

राजोवाच, तदा पक्षिभिः किमुक्तम् ? वकः
कथयति । ततः पक्षिभिः कोपादुक्तम्, केनासौ राज-
हंसः कृतो राजा ? । ततो मया उपजातकोपेनोक्तम्,
अयं युष्माकं मयूरः केन राजा कृतः ? । तच्छ्रुत्वा ते
पक्षिणो मां हन्तुमुद्यताः । ततो मयापि स्वविक्रमो
दर्शितः । राजा विहस्याह

शुक्लनय परिषाद्य यः मनीष्य बलावन्मम ।

अन्तरं नैव ज्ञानाति म तिरस्क्रियतेऽपिभिः ॥

(६) धारासम्पातैः । "धारासम्पात आमारः" इत्यमरः ।

७, अवसन्ना भवथ, कंशमनुभवथति यावत् ।

अन्यच्च

मचिरं हि चरन् नित्यं क्षेत्रे शस्यमबुद्धिमान् ।

होपिचर्मपरिच्छन्नी वाग्दीपात् गर्दभो हतः ॥

वकः पृच्छति कथमेतत् ? राजा कथयति ।
अस्ति हस्तिनापुरे विलासो नाम रजकः । तस्य
गर्दभोऽतिभारवहनात् दुर्बलो मुमुर्षुरभवत् ।
ततस्तेन रजकेनासौ व्याघ्रचर्मणा प्रच्छाद्य अरण्य-
समीपे शस्यक्षेत्रे मोक्षितः । ततो दूरात्तमवलोक्य
व्याघ्रबुद्ध्या क्षेत्रपतयः सत्वरं पलायन्ते । गर्दभोऽपि
स्वच्छन्दं चरति ।

अथैकदा केनापि शस्यरक्षकेण धूपरकम्बलकृत-
तनुत्राणेन धनुःकाण्डं^(८) सज्जीकृत्य अवनतकायेने-
कान्ते स्थितम् । ततस्तच्च दूरे दृष्ट्वा गर्दभः सजा-
तीयोऽयमिति मत्वा उच्चैः शब्दं कुर्वाणस्तदभि-
मुखं धावितः । ततस्तेन शस्यरक्षकेण गर्दभोऽयमिति
ज्ञात्वा लीलयेव^(९) व्यापादितः ।

दीर्घमुखो ब्रूते, पश्चात्तैः पक्षिभिरुक्तम्, अरे
पाप दुष्ट वक ! अस्माकं भूमौ चरन् अस्माकं स्वामिन-
मधिविरासि^(१०) ? । तन्न क्षन्तव्यमिदानीम् । इत्युक्त्वा

हितोपदेशः

सर्व्वे मां चञ्चुभिर्हत्वा सकौपा ऊचुः, पश्य रे मूर्ख !
महंसस्तव राजा सर्व्वथा मृदुः(११), तस्य राज्या-
धिकारो नास्ति, यतः . एकान्तमृदुः करतलस्थ-
मप्यर्थं रक्षितुमक्षमः, स कथं पृथिवीं शास्ति ; राज्यं
वा तस्य किम् ? । त्वञ्च कूपमण्डूकः(१२) तेन तदा-
श्रयणमुपदिशसि । शृणु

मेवितथी महाव्रजः फलच्छायासमन्वितः ।

यदि देवात् फलं नाभि ह्याया केन निवार्य्यते ॥

ततो मयोक्तम्, स एवास्मत्प्रभुः महाप्रतापोऽति-
समर्थः, त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं तस्मिन् युज्यते, किं
पुनाराज्यमिति । तदाहं तैः पक्षिभिः “दुष्ट !
कथमस्मद्भूमौ चरसि” इत्यभिधाय चित्रवर्णस्य
राजः समीपं नीतः । ततो राज्ञः पुरतो मां प्रदर्शय
तैः प्रणम्योक्तम्, देव, अवधीयताम्, एष दुष्टवकोऽस्म-
द्देशे चरन्नपि देवपादानधिक्षिपति । राजाह, कोऽयं ?
कुतः समायातः ? । ते ऊचुः, हिरण्यगर्भनाम्नो
राजहंसस्य अनुचरः, कर्पूरद्वीपादागतः । अथाहं
युध्रेण मृन्त्रिणा पृष्टः, कस्तत्र मुख्योमन्त्रीति । मयोक्तम्,

(११) दुर्बलः, परिहीणः । “मृदुर्हि परिभूयते” इति ।

(१२) कूपवासो मण्डूकः भेकः प्रायेण कूपमेव जगत् लभ्यते, यतः
अदूरदर्शीति तिरस्कारवचनम् ।

संस्कृत-पाठः ।

सर्वशास्त्रार्थपारगः सर्वज्ञो नाम चक्रवाकः । गृध्रो-
ब्रूते, यज्यते, स्वदेशजोऽसौ ।

स्वदेशजं कुलाचार-विगुह्यमुपधागचिम् (१३) ।

शाम्भजमयसनिनं (१५) विदध्यान्मन्त्रिणं नृपः ॥

अत्रान्तरे शुकेनोक्तम्, देव, कर्पूरदीपादयो-
लघुदीपा जम्बुदीपान्तर्गता एव । तत्रापि देव-
पादानामाधिपत्यम् । ततो राज्ञायुक्तम्, एवमेव । यतः

राज्ञा मत्तः शिगर्थैश्च प्रमादी धनगर्वितः ।

अप्राप्यमपि वाञ्छन्ति किं पुनर्लभ्यते हि यत् ॥

ततो मयोक्तम्, यदि वचसैव तत्रापि श्रीमद्देव-
पादानामाधिपत्यं सिध्यति, तदा जम्बुदीपेऽप्यस्मत्-
प्रभोर्हिरण्यगर्भस्य स्वास्यमस्ति । शुक्र उवाच, कथमत्र
निर्णयः ? मयोक्तम् संग्राम एव । राज्ञा विहस्योक्तम्,
स्वस्वामिनं गत्वा मञ्जीकुरु । तदा मयोक्तम्,
स्वदूतोऽपि प्रस्थाप्यताम् । राजोवाच, कः प्रयास्यति
दौत्येन ? यतः एवम्भूतो दूतः कार्यः,

(१३) धर्मादिभिः परीक्षणमुपधा । “उपधा धर्माद्यैर्यत् परीक्षणम्”
इत्यमरः । यस्य मन्त्रिणो राजभक्ति-स्वार्थपरताभाव-वशित्व-निर्भा-
कत्वादिगुणाः परीक्षया अवगम्यन्ते, स उपधागचिः ।

(१४) कामजकीपजादिदोषशून्यम् ।

भक्तो गुणी गुचिर्दत्तः प्रगल्भीऽव्यसनी क्षमी ।

बाह्वृषः परमर्षी दूतः स्यात् प्रतिभानवान्(१५) ॥

गृध्रो वदति, सन्त्येवभूता बहवः । राजाह, ततः
शुक एव व्रजतु । शुक, त्वमेवानेन सह गत्वा
अस्रदभिलषितं ब्रूहि । शुकोऽवदत्, यथाज्ञापयति
देवः । किन्त्वयं दुर्जने वकः । दुर्जनेन सह न
व्रजामि । तथाह्युक्तम्

न स्यात्तव्यं न गन्तव्यं दुर्जनेन समं कश्चित् ।

काकमद्गाइतो हंसमिदं न, गच्छं वक्तव्यः (१६) ॥

राजोवाच, कथमेतत् ? । शुकः कथयति । अस्त्यु-
ज्जयिनीवर्त्मप्रान्तरे महान् स्रवतरुः(१७) । तत्र हंस-
काकौ निवसतः । कदाचित् ग्रीष्मसमये परिश्रान्तः
कश्चित् पथिकः तत्र तरुतले धनुःकाण्डं सन्निधाय
सप्तः । ततः क्षणान्तरे तन्मुखाद्दृष्ट्वा चाया अपगता ।
अनन्तरं सूर्यतेजसा तन्मुखं व्याप्तमालोक्य कृपया
पुण्यात्मना तद्दृष्टस्थितेन हंसेन पक्षौ प्रमार्य पुन-
स्तन्मुखे स्थाया कृता । ततो निर्भरनिद्रामुखिना
तेन पान्थेन मुख्यादानं कृतम् । अनन्तरं स्वभाव-

(१५) साहसी, प्रत्युत्क्रमतिर्गो ।

(१६) पक्षिविशेषः, भाकड, इति भाषा ।

(१७) पकटोद्वहः, (पाकुड) इति भाषा ।

दौर्जन्येन स काकस्तस्य मुखे पुरीषोत्सर्गं कृत्वा पला-
यितः । ततो यावदसौ पान्थः उत्थाय ऊर्ध्वं निरीक्षते,
तावत्तेनावलोकितो हंसः काण्डेन हतः ।

देव, वर्त्तककथामपि कथयामि । एकः काको
वृक्षशाखायां स्वपिति । वर्त्तकश्चाधस्तात् भूमौ नि-
वसति । एकदा सर्वे पक्षिणो भगवतो गरुडस्य यात्रा-
प्रसङ्गेन समुद्रतीरं चलिताः । तत्र काकेन सह वर्त्तक-
श्चलितः । अथ गोपालस्य गच्छतो मस्तकावस्थित-
भाण्डात् दधि वारं वारं तेन काकेन खाद्यते । ततो-
यावदसौ दधिभाण्डं भूमौ निधाय ऊर्ध्वं मवलोकते,
तावत् काकवर्त्तको दृष्टौ । ततस्तेन खेदितः (१८) काकः
पलायितः । वर्त्तको मन्दगतिस्तेन प्राप्तो व्यापादितः ।

ततो मयोक्तम्, भ्रातः शुक्र, किमेवं ब्रवीषि, मां
प्रति यथा श्रीमद्देवपादाः तथा भवानपि । शुक्रो
ब्रूते, अस्येवं, किन्तु

दुर्जनैरुच्यमानानि सन्मितानि प्रियान्यपि ।

अकालकुसुमानीव भयं सन्नयन्ति हि ।

दुर्जनत्वञ्च तव आक्यादेव ज्ञातम्, यदनयोः
भूपालयोर्विग्रहे भवद्वचनमेव निदानम् ।

(१८) परिहृतः, ताडित इति यावत् ।

ततोऽहं तेन राज्ञा यथायवहारं संपूज्य प्रस्था-
पितं । शुक्रोऽपि मम पश्चादागच्छन् आत्ते । एतत्
मत्वे ज्ञात्वा यथा कार्यमनुमन्वीयताम् ।

चक्रवाको विहस्याह, देव, वकेन तावद्देशान्तरं
गत्वा यथाशक्ति राजकार्यमनुष्ठितम् । किन्तु
स्वभाव एष मूर्खाणाम्,

शतं दद्यान्न विशदेवेति विज्ञस्य लक्षणम् ।

विना हेतुमपि हन्तुमिति मूर्खस्य लक्षणम् ॥

राजाह अलमनेनातीतोपालम्भेन, प्रस्तुतमनुमन्वीय-
ताम् । चक्रवाको ब्रूते, देव, विजने ब्रवीमि । यतः

वर्णाकारप्रतिश्रुतौ नैववक्तृविकारतः ।

अप्यृहन्ति मनो धीराणां यादृक्कमि मन्त्रयत् ॥ १६ ॥

ततो राजा मत्नी च तत्र स्थितौ, अन्येऽन्यत्र
गताः । चक्रवाको ब्रूते, देव, अहमेवं जानामि
कस्यापि अस्मन्नियोगिनः प्रेरणया वकेनेदमनु-
ष्ठितम् । राजाब्रवीत्, भवत, कारणमत्र पश्चान्नि-
रूपणीयम् । सम्प्रति यत् कर्तव्यं तद्ब्रूहि । चक्र-

१६ वर्षः सुखरागादिः, आकारः सुखभङ्गादिः, प्रतिश्रुतः
गौडगडादिस्वरः । नैववक्तृविकारः तयोराकुचनप्रसारणादिभि-
रिदृशैर्विधि यावत् । अप्यृहन्ति तर्कयन्ति निरूपयन्ति । यत् ।
मन्त्रयदित्यत्र महाकविप्रयोगात् परस्मैपदम् ।

वाको ब्रूते, देव, प्रणिधिस्तावत् प्रहीयताम् । तत-
स्तदनुष्ठानं बलावलञ्च जानीमः । तथाहि ॥

॥ भवेत् सपररोप्राणां कथ्याकार्यावलीकने ।

॥ चारुचर्महीभक्त्यस्य नास्त्यस्य एव सः ॥

स च द्वितीयं विश्वासपात्रं गृहीत्वा यातु, तेनासौ
स्वयं तत्रावस्थाय द्वितीयं तत्रत्यमन्त्रकार्यं सुनिभृतं
निश्चित्य निगद्य प्रस्थापयतु । गूढचारश्च यो जले
स्थले चरति । ततोऽसावेव वको नियुज्यताम् ।
एतादृश एव कश्चिद्वको द्वितीयत्वेन प्रयातु । तद्-
गृहलोकाश्च राजद्वारे तिष्ठन्तु । किन्तु देव एत-
दपि सुगुप्तमनुष्ठातव्यम् । यतः

वटकर्णो भिद्यते मन्त्रः तथा प्राप्तिश्च वार्त्तया (२०) ।

इत्यात्मना द्वितीयेन मन्त्रः कार्यो महीभृता ॥

राजा विमृश्योवाच, प्राप्तस्तावन्मयोत्तमः प्रणिधिः ।
मन्त्री ब्रूते, देव, मंग्रामे विजयेऽपि प्राप्तः । अत्रा-
न्तरे प्रतीहारः प्रविण्ण प्रणम्योवाच, देव, जम्बु-
द्वीपादागतो दारि शुक्लतिष्ठति । राजा चक्रवाक-
मानोक्ते । चक्रवाकेणोक्तम्, तावद् गत्वा वामे तिष्ठन्,
पश्चादानीय द्रष्टव्यः । तच्छ्रुत्वा प्रतीहारस्तमावाप्त-

स्थानं नीत्वा गतः । राजाह विग्रहस्तावदपस्थितः ।

चक्रवाको ब्रूते, देव, प्रागेव विग्रहो न विधिः ।

स किंभृत्यः स किमन्वी(२१) य अरदावेव भूपतिम् ।

युद्धीद्योगं संभृत्यागं निर्दिशैत्यभिचारितम् ॥

(२२) साक्षा दानेन भेदेन समर्पयथा पृथक् ॥ (२२)

विजितं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ॥

किन्तु विग्रहमुपस्थितं विलोक्य व्यवह्रियताम् । विशेष-
तश्च देव, महाबलोऽसौ राजा चित्रवर्णः । अतो
दूतोऽयं गुह्यः अवाश्यास्य तावत् ध्रियताम्, यावद्गुह्यं
सञ्जीविष्यते । राजाह, दुर्गान्तुमन्वाने को नियुज्य-
ताम् ? चक्रवाको ब्रूते,

यो यत्र कुशलः कार्यं तं तत्र विनियोजयेत् ।

कार्यं बह्वृकस्मा यः शान्तिं शीघ्रं विमुच्यति ॥

तदाह्वयतां सारसः ।

तथानुष्ठिते रुति समागतं सारसमालोक्य
राजोवाच, सारस, त्वं सत्वरं दुर्गमनुसन्धेहि ।

(२१) किंभृत्यः कुक्षितो भृत्यः, किमन्वी कुक्षितो मन्वी । "स
किंसखा साधु न शाभि योऽधिपम्" इत्यादि किराताज्जनीयम् ।

(२२) साक्षा सात्वद्वचनप्रयोगेण सन्धिर्नेति यावत्, दानेन राज्यांश-
त्यागेन धनदानेन वा, भेदेन उपजापेन शत्रोरमात्यादिषु
परस्परमनैक्यमनुत्यादनेन,—एतैः समर्पयथा मिलितं यथा
पृथक् अर्पणं उपार्थेति शेषः ।

सारसः प्रणम्योवाच, देव, दुर्गं तावदिदमेव चिरात्
सुनिरूपितमास्ते महत् सरः । कित्खेतन्मध्यवर्त्ति-
द्वीपे द्रव्यसंग्रहः कार्य्यताम् । यतः

धान्यानां संग्रही राजद्रुत्तमः सर्वसंग्रहात् ।

निक्षिप्तं हि मुख्यं धनं न कुर्यात् प्राणधारणम् ॥

राजाह, सत्वरं गत्वा सर्वमनुतिष्ठ । पुनः
प्रविश्य प्रतीहारौ ब्रूते, देव, सिंहलद्वीपादागतो
मेघवर्णो नाम वायसरजो द्वारि सपरिवारो वर्त्तते ।
स च देवपादान् द्रष्टुमिच्छति । राजाह, काकः
प्राज्ञो बज्रदर्शी च, तद्भवति मयाह्यः । चक्रवाको
ब्रूते, देव, अत्येवं, किंस्वप्नद्विपक्षः काकः स्यत्त-
चरः, तेनास्मद्विपक्षपक्षे नियुक्तः स कथं सं-
गृह्यते ! । राजाह, यद्येवं तथापि दृश्यतां तावदयं
दूरादागतः, तत्संग्रहे विचारः (२३) कार्य्यः ।

चक्रवाको ब्रूते, देव, प्रणिधिः प्रहितः, दुर्गञ्च
सज्जीकृतम्, अतः गुरुोऽप्यालोक्त्य प्रस्थाप्यताम् । ततः
सभां कृत्वा आहूतः गुरुः काकश्च । गुरुः किञ्चि-
दुन्नतशिरा दत्तामने उपविश्य ब्रूते, भो हिरण्यगर्भ,

(२३) तत्संग्रहे तस्यास्मकहायत्वेन ग्रहणे विचारः कसंभ्याकृतं व्यता-
वधारणं कार्य्यः कसंभ्यः पथादिति शेषः ।

महाराजाधिराजः श्रीमच्चित्रवर्णस्त्वां समाज्ञापयति, यदि जीवितेन श्रिया वा प्रयोजनमस्ति, तदा सत्वरमागम्य अस्मच्चरणौ प्रणम्य, नो चेदवस्थातुं स्थानान्तरं चिन्तय । राज्ञी सकोपमाह, आः कोऽप्यस्मकं पुरतो नास्ति, य एनं गलहस्तयति । (२४) उत्थाय मेघवर्णा व्रजे, देव, आज्ञापय हन्मि दुष्टं शुक्रम् । मत्तो राजानं काकश्च शान्तयन् व्रजे,

देवी मेघोऽप्यवध्यः स्यादज्ञा दूतमुखी यतः ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रे दूतो वदति नात्यथा ॥

ततो राजा काकश्च प्रकृतिमापन्नः । शुक्रोऽप्युत्थाय चलितः । पश्चात् चक्रवाकेणानीय प्रबोध्य कनकालङ्कारादिकं दत्त्वा संप्रेषितः स्वदेशं ययौ । ततो विन्ध्यावर्णं गत्वा राजानं चित्रवर्णं प्रणतवान् । राजोवाच, शुक्र ! का वात्ता ? कादृशोऽसौ देशः ? शुक्रो व्रजे, देव, संचेपादियं वात्ता, सम्प्रति युद्धोद्योगः क्रियताम् । देशश्चासौ कर्पूरदीपः स्वर्गकदेशः कथं वर्णयितुं शक्यते ।

राजा सर्वान् शिष्टानाह्वय मन्त्रयितुमुपविष्टः । आह च, सम्प्रति यथा कर्त्तव्यं तद् व्रूत । त्रियम्बः

पुनरवश्यं कर्त्तव्यः । दूरदर्शी नाम गृध्रो ब्रूते,
देव, व्यसनितया विग्रहे न विधिः । यतः

मित्रामात्यमहायाश्च यदा सुदृढभक्तयः (२५) ।

शत्रूणां विपरीताश्च (२६) कर्त्तव्यो विग्रहस्तदा ॥

राजाह, मम बलानि तावदालोकयन्तु मन्त्री ।
नदैतेषामुपयोगो (२७) ज्ञायताम् । एवमाह्वयतां
मौहूर्त्तिकः (२८) शुभलग्नं यात्रार्थं विदधातु ।
मन्त्री वदति, देव, तथापि सहसा यात्राकरण-
मयुक्तम् । यतः,

विशुन्ति महसा मूढा येऽविचार्य द्विषद्वलम् ।

खड्गधारापरिखड्गं (२९) लभन्ते ते मुनिश्चितम् ॥

राजाह, मन्त्रिन्, मनोत्साहभङ्गं सर्वथा मा
छेयाः । विजिगीषु र्यथा परभूमिमाक्रामति

(२५) दृढं यथा तथा भक्तिरनुरागी येषां ते, प्रमुपगच्छन्ता इति यावत् ।

दृढा भक्तियेषामिति समामं तु 'दृढाभक्तयः' इत्येवं पदं स्यात् ।

(२६) शत्रूणां मित्रामात्यमहाया इति शेषः, विपरीताः सदृढ-
भक्तयः, विरक्ता इति भावः ।

(२७) उपयोगिता, योग्यत्वम् । बलानां शृपानुरक्तलभेव यात्रार्थ-
मुपयोगि नान्यथेति भावः ।

(२८) मूहूर्त्तजः दैवजः ।

(२९) परितङ्गम् आश्रयम् आलिङ्गनमिति यावत् । खड्गधारा-
परिखड्गं लभन्ते द्विषतां खड्गमुखं निपतिताः शत्रून् इत्यर्थः ।

तथोपदिश । गृध्रोऽब्रवीत्, देव, तत् कथयामि,
किन्तु तदनुष्ठितमेव फलप्रदम् । तथाचोक्तं

किं भक्ष्येणाननुष्ठानात् शास्त्रवत् पृथिवीपतेः ॥ (३०)

न ह्योषधपरिज्ञानात् व्याधेः शान्तिः क्वचित् भवेत् ॥

राजादेशस्थानतिक्रमणीय इति यथा श्रुतं तन्नि-
वेदयामि । शृणु,

नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं नृप ।

तत्र तत्र च संनानीर्यायात् व्यङ्गीकृतैः (३१) बन्धैः ॥

बन्धायुधैः पुरी यायात् प्रबोऽपकृषान्वितः ।

• मध्ये कलत्रं स्वामी च कीपः फल्गु च यदधनम् ॥ (३२)

पार्श्वयोर्भयोरश्वा चश्वानां पार्श्वतो रथाः ।

रथानां पार्श्वतो नागा नागानाञ्च पदातयः ॥

तत उत्थाय राजा मौहूर्त्तिकावेदितलग्ने प्रस्थितः ।

अथ प्रणिधिप्रहितश्चरो हिरण्यगर्भममीप-
मागत्य प्रणम्योवाच, देव, समागतप्रायो राजा
चित्रवर्णः, सम्प्रति मलयपर्वताधित्यकायां समा-
वासितकटकौ (३३) वर्चते । दुर्गभोधनं प्रतिक्षण-

(३०) शास्त्रं यथा विध्यनुष्ठानं विना न फलप्रदम्, तथा मन्त्रोऽपि
~~मन्त्रोऽपि~~ विना तथैव भवतीति भावः ।

(३१) विहितव्यूहचरनेः समुचितस्थानमन्निवेष्टितैर्गन्धैः ।

३२ फल्गु हीनबलम् अमारमिति यावत् ।

(३३) मन्निवेष्टितसैन्यः, यदा कटकं पट्टवामं संस्थाप्यैत्यर्थः ।

मनुसन्धातव्यम् । यतोऽसौ गृध्रो महामत्तौ । किञ्च
 केनचित् सह तस्य विद्यासकथाप्रसङ्गेन एतदिह
 मवगतं मया, यदनेन प्रागेव कोऽपि अस्मद्गुर्गे
 नियुक्तः । चक्रवाको ब्रूते, देव, काकएवासौ
 सम्भवति । राजाह, न कदाचिदेतत् । यद्येवं
 तदा कथं तेन गुरुस्य अभिभवेद्योगः कृतः ।
 अपरञ्च गुरुस्यागमनात् तस्य विग्रहोत्साहः । स
 च चिरादवाप्ते । मत्तौ वदति, तथाप्यागन्तुकः
 शङ्कनीयः । राजाह, अगन्तुका अपि प्रत्युपकार-
 कारिणे दृश्यन्ते । ब्रूणु,

आसीद्वीरवरो नाम गुरुकस्य महोपतेः ।

सर्वकः, सत्यकालेन स ददौ सुतमात्मनः ॥

चक्रवाकः पृच्छति, कथमेतत् ? राजा कथयति ।
 पुरा किल नरपतिरामोत् गुरुको नाम । अथैकदा
 वीरवरो नाम राजपुत्रः कुतश्चित् देशादागत्य
 राजद्वारि प्रतीहारमुवाच, “अहं वर्त्तनार्थी (३४)
 राजपुत्रः, मां राजदर्शनं कारय” । ततस्तेनासौ
 राजदर्शनं कारितो ब्रूते, देव यदि मया सेव-
 केन प्रयोजनमस्ति तदास्मद्वर्त्तनं क्रियताम् ।

गुडक उवाच, किं ते वर्त्तनम् ? । वीरवरेणोक्तम्,
 मय्यहं सुवर्णगतचतुष्टयम् । राजाह, का ते सामग्री ?
 वीरारो ब्रूते, द्वौ बाह्व दत्तयश्च खड्गः । राजाह,
 नेतच्छक्यम् । तच्छ्रुवा वीरवरः प्रणम्य चलितः ।
 अथ मन्त्रिभिर्दत्तम्, देव, दिनचतुष्टयस्य वर्त्तनं
 दत्त्वा ज्ञायतामस्य स्वरूपं, किमुपयुक्तोऽयमेतावद्वर्त्तनं
 गृह्णाति, अनुपयुक्तो वेति । ततो मन्त्रिवचना-
 दाह्वयताम्बूनं दत्त्वा ३५) तद्वर्त्तनं दत्तवान् । वर्त्तन-
 विनियोगश्च राजा मनुभूतं निरूपितः (३६) । तदर्द्धं
 वीरवरेण देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तम् । स्थितम्यार्द्धं
 दुःखितेभ्यः । तदवशिष्टं भोज्यव्ययविलासययेन ।
 एतन् सर्वं निश्चकृत्य कृत्वा राजदारमहनिशं खड्ग-
 पाणिः मेवने । यदा च राजा स्वथमादिशति, तदा
 स्वगृहमपि याति ।

अथ कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ सकृन् कन्दनध्वनिं
 स राजा श्रुत्वा । तं श्रुत्वा राजाह, कः कोऽव
 दारि तिष्ठति ! तदा तेनोक्तम्, देव, अहं वीरवरः ।

३५) पुरा ताम्बूनदान मनुर्जीविनियोगपत्र प्रतिरूपकमस्मिन् ।

३६) वीरवरेण तद्वर्त्तनं काटुगकार्यं, विनियोजितं, राजा गुडकं
 तन् रक्षसि दृष्टमित्यर्थः ।

राजोवाच, क्रन्दनानुसरणं क्रियताम् । वीरवरोऽपि
यथाज्ञापयति देव इत्युक्त्वा शलितः । राज्ञा चिन्ति-
तम्, अयमेकाकी राजपुत्रो मया सूचिभेद्ये (३७) तमसि
प्रहितः, तदनुचितम् । अहमपि गत्वा निरूपयामि
किमेतदिति । ततो राजापि खड्गमादाय तदनु-
सरणक्रमेण नगराद्वहिर्निर्जंगाम ।

ततो गत्वा वीरवरेण रुदती रूपसम्पन्ना सर्वा-
लङ्कारभूषिता काचिव स्त्री दृष्टा, पृष्टा च “का त्वं,
किमर्थं रोदिषि” इति । स्त्रियोक्तम्, अहमेतस्य
गूढकस्य राज्ञो लङ्घोः, चिरादेतस्य भुजच्छायायां
महता सुखेन विश्रान्ता । देया अपराधेन तृतीय-
दिवसे राजा पञ्चत्वं यास्यति, अहमनाथा भविष्यामि,
तदानीमयत्र गमिष्यामेति रोदिमि । वीरवरो
ब्रूते, यत्रापायः सम्भवति, तत्रोपायोऽप्यस्ति । तत्
कथं पुनरिहावासो भगवत्या भवति ? । लङ्घीरुवाच,
यदि त्वमात्मनः पुत्रस्य शक्तिधरस्य मस्तकं सहस्तेन
क्षित्वा भगवत्याः सर्वमङ्गलाया उपहारं करोषि,

(३७) सूच्या भेद्ये, अतिनिविडि इत्यर्थः ।

“सूचिभेद्यैतमोमि” इति भेषदूतम् ।

तदा राजा शतायुर्भविष्यति । अहमपि सुखं निव-
सामि । इत्युक्त्वा अदृश्याभवत् ।

ततो वीरवरेण स्वगृहं, गत्वा निद्रालमा बध्नुः
प्रबोधिता, पुत्रश्च । तौ निद्रां परित्यज्य उपविष्टौ ।
वीरवरस्तत् सर्वं लक्ष्मीवचनमुक्त्वान् । तच्छ्रुत्वा
शक्तिधरः सानन्दं ब्रूते, धन्योऽहमेवभूतः, स्वामि-
राज्यरक्षार्थं यन्ममोपयोगः । तत् तात, कोऽधुना
विलम्बस्य हेतुः ? । यतः एवंविधे कर्मणि देहस्य
विनिर्धोगः स्वाद्यः । शक्तिधरस्य माता ब्रूते, यद्येतन्न
कर्त्तव्यं तत् केनान्येन कर्मणा मुख्यस्य महावर्त्तनस्य
निष्कुर्यो(१८) भविष्यति ? । इत्यालोच्य सर्वं सर्व-
मङ्गलायतनं गताः । तत्र सर्वमङ्गलां संपूज्य वीरवरो
ब्रूते, देवि, प्रसीद, विजयतां गृह्णको महाराजः,
गृह्यतामयमुपहारः । इत्युक्त्वा पुत्रस्य शिरश्चिच्छेद ।
ततो वीरवरश्चिन्तयामास, गृहीतराजवर्त्तनस्य
निस्तारः कृतः, अधुना निष्पुत्रजीवनं विदुष्वनम् ।
इत्यालोच्य आत्मनः शिरश्चिच्छेद । ततः स्त्रियापि
पतिपुत्रशोकार्त्तया तदनुष्ठितम् ।

एतत् सर्वं श्रुत्वा दृष्ट्वा च राजा सायव्यं
चिन्तयामास,

जीवन्ति च म्रियन्ते च सन्निधाः क्षुद्रजन्तवः ।

अनेन सदृशो लोके न मृतो न भविष्यति ॥

तदेतेन परिच्यक्तस्य मम राज्येनापि किं प्रयो-
जनम् । ततः शूद्रकेणापि स्वशिरश्चेत्तुमुत्थापितः
खड्गः । अथ भवित्या सर्वमङ्गलया प्रत्यक्ष-
भूतया राजा करे धृतः उक्तश्च, पुत्र, अन्नं साहमेन,
प्रमन्नाग्निं ते, इदानीं तव राज्यभङ्गो नास्ति । राजा
मायाङ्गं प्रणम्योवाच, देवि न मे राज्येन जीवितेन वा
प्रयोजनम् । यद्यहमनुकम्पनीयः तदा ममायुःशेषे-
णायं सदारपुत्रो राजपुत्रो जीवतु । अन्यथाहं यथा-
प्राप्तां गतिं गच्छामि । भगवत्युवाच, पुत्र, अनेन ते
मत्पौत्रार्क्षेण (१६) मृत्युवात्सल्येन च सर्वथा सन्तुष्टास्मि,
गच्छ विजयी भव । अप्रमपि सपरिवारो राजपुत्रो
जीवतु । इत्युक्त्वा देव्यदृश्याभवत् । ततो वीरवरः
सपुत्रदारः प्राप्तजीवनः स्वगृहं गतः । राजापि तै-
रलक्षितः प्रासादपृष्ठं गत्वा तथैव सुप्तः ।

तत् किमागन्तुरेव विरुद्धः ? । तत्रापि उत्तमा-
धर्ममध्यमाः सन्ति । चक्रवाको ब्रूते,

(१६) सभावीत्कर्षेण उत्कटसभावतया ।

योऽकार्यं कार्यवत् शान्तिं स किंमन्ती नृपिच्छया ।

वरं स्वाभिमानोदुःखं तन्नाशो न त्वकार्यतः ॥

शृणु देव,

पुण्यात्तु यदेकेन तन्ममापि भविष्यति ॥ (४०)

हत्वा भिक्षुं यतो मोहात् निश्चर्यां नापिती मृतः ॥

राजा पृच्छति, कथमेतत् ? । मन्त्री कथयति ।

अत्ययोध्यायां पुरि चूडामणिर्नाम क्षत्रियः । तेन
धनार्थिना महता क्लेशेन भगवान् चन्द्रार्द्धचूडामणि-
श्चिरमाराधितः । ततः क्षीणपापोऽसौ स्वप्ने दर्शनं
लब्ध्वा भगवतः प्रसादात् यक्षेश्वरेणादिष्टः, “त्वमद्य
प्रातरेव चौरं कारयित्वा लघुङ्गहस्तः सन् स्वगृह-
द्वारि निमृशं स्यास्यसि । ततो यमेव आगतं भिक्षुकं
प्राङ्गणे पश्यसि, तं निर्दयं लघुङ्गप्रहारेण हानि-
ष्यसि । ततोऽसौ भिक्षुकस्तत्तत्तत्तत् सुवर्णकलसो
भविष्यति । तेन त्वं यावज्जीवं सुखी भविष्यसि ।”
तदनन्तरं तयानुष्ठिते सति तदवृत्तम् ।

ततः चौरकरणायातीनेन नापितेन तत् सर्व-
मालोक्य चिन्तितम्, अहो ! निधिप्राप्तेरयमुपायः ।

॥ एकं अपरेण जनेन पुण्यात् पुण्यवत्त्वात् यत् यममिति शेषः,
लब्धमधिगतं तत् ममापि भविष्यति महाग्येऽपि फलित्यन्तीति
न विवेचनीयमिति शेषः ।

तदहमप्येवं किं न करोमि । ततः प्रभृति स
नापितः प्रतिदिनं तथाविधो लगुडहस्तो भिक्षुको
गमनमपेक्षते । एकदा, तेन तथा प्राप्तो भिक्षुको
लगुडेन हत्वा व्यापादितः । तेनापराधेन सोऽपि
नापितो राजपुरुषेस्ताडितः पञ्चत्वं गतः ।

राजाठ,

परावृत्तकथोद्धारः (४१) कथं निर्णीयते परः ।

स्यान्निष्कारणवशुर्वा किं वा विश्वासघातकः ॥

यातु, प्रसूतमनुमन्थीयताम् । मलयपर्वताधित्य-
कायां समावासितशटको वर्त्तते चित्रवर्णः । तदधुना
किं विधेयम् ? मन्त्री वदति, देव, 'आगतप्रणिधि-
मृषाश्चूतम्, यत्नहामन्त्रिणो गृध्रस्य उपदेशे चित्र-
वर्णेनानादरः कृतः । अतोऽसौ मूढो जेतुं शक्यः ।
ततोऽसौ यावदस्मद्गुर्गदारावरोधनं न विदधाति,
तावत् नद्यद्विवनवर्त्मन तद्वलानि हन्तुं सारसादयः
सेनापतयो नियुज्यन्ताम् । अतस्तस्य प्रमादिनो बलं
गत्वा यथावकाशं सारसादयो दिवानिशं निघ्नन्तु ।

(४१ परा पूर्वं कृताः भूताः कथाः प्राचीनतिहासाः तामासुद्धार-
रत्नरत्नेः कथनैः कथयन्ति यावत् ।

तथानुष्ठिते चित्रवर्णस्य सैनिकाः सेनापतयश्च
बहुवो निहताः । ततश्चित्रवर्णे विषणः स्वमन्त्रिणं
दूरदक्षिणमाह, तात, किमिति- त्वया अस्मदुपेक्षा
क्रियते ? किं कापि अस्मद्विनयोऽस्ति ? तथाचोक्तम्,

दक्षः श्रियमधिगच्छति, पथ्याशी कल्यतां(४२), सुखमरीणी ।

उदयोगी विद्यान्तम्, धर्माध्ययशांति च विनोतः ॥

गृध्रोऽवदत्, देव, श्रूयताम् । त्वया स्वबलौत्-
माहमवलोक्य साहमैकरमिकेन(४३) मदुपन्यस्तेष्वपि
मन्त्रेषु अनवधानं वाक्पारुष्यञ्च(४४) कृतम् । अतो
दुर्नृतेः फलमिदमनुभूयते । तथाचोक्तम्,

मदं श्रियादः, शरदं हिमागमः,

तमी विवस्वान्, सुकृतं कृतघ्नता ।

प्रियोपपत्तिः(४५) यच्च मापदं नयः,

श्रियं समुद्रमपि हन्ति दुर्नयः ॥

इत्युक्त्वा तेन मन्त्रिणा आलोचितम्, प्रजाहीनोऽयं

(४२) निरामयत्वम् । “वार्त्ता निरामयः कल्पः” इत्यमरः ।

(४३) माहमे साहमकार्ये एकः मुख्यः रमिकः रसज्ञः तंन, महमा
अविमृश्यकार्यकारितायामेव नियुक्तोनेत्यर्थः ।

(४४) वाचा पारुष्यं काकंश्रं, कटुभाषणरूपः साहमविशेषः ।

(४५) प्रियस्य इष्टवस्तुनः उपपत्तिः लाभः, प्रियवस्तुमर्हातिरित्यर्थः ।

राजा, नो चेत् कथं नीतिशास्त्रकथाकौमुदीं वागु-
क्ताभिस्तिमिरयति ४६) । यतः,

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ? ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ? ॥

इत्यालोच्य तूष्णीं स्थितः । अथ राजा बद्धाञ्जलि-
राह, तात, अत्ययं समापराधः, इदानीं यथाहम्
आगिष्टुबलमहितः प्रत्यावृत्य विन्ध्याचलं गच्छामि
तथोपदिश । गृध्रः स्वगतं चिन्तयति, कर्त्तव्योऽत्र
प्रतीकारः, ब्रूते च, देव, मा भैषीः, समाश्वसिहि,
तव प्रतापादेव दुर्गे भङ्क्ता कीर्त्तिप्रतापसहितं त्वाम्
अचिरेणैव कालेन विन्ध्याद्रिं नयामि । राजाह,
कथमधुना स्वल्पबलेन तत् सम्पद्यते ? । गृध्रो वदति,
देव, सर्व्वं भविष्यति । यतो विजिगीषो-रदीर्घ-
मूत्रता ४७) विजयसिद्धेरवश्यभावि लक्षणम् । तत्
महमेव दुर्गद्वारावरोधो विधीयताम् ।

(४६) नीतिशास्त्रस्य कथा नीतिशास्त्रीकानुष्ठानस्योपन्यास इति यावत्,
सैव कौमुदी ज्योत्स्ना ताम् । वाचः कटुभाषणानि ता एव
उक्ताः ज्वलद्गन्धशिखाः ताभिः तिमिरयति तिमिरतां नश्यति
मलिनयतीत्यर्थः ।

(४७) विजिगीषोर्विजतुमभिलषतः राज्ञः अदीर्घमूत्रता क्षिप्रकायित्व-
मेव विजयसिद्धे विजयलाभस्य अवश्यभावि लक्षणं चिह्नम् ।
क्षिप्रकारी विजिगीषुरवश्यमेव विजयते इति भावः ।

अथ प्रणिधिना वकेनागत्य हिरण्यगर्भस्य
कथितम्, देव, स्वल्पबल एवायं राजा चित्रवर्णा
गृध्रस्य वचनोपष्टम्भात्^(४८) आगत्य दुर्गदारावरोधनं
करिष्यति । राजहंसो ब्रूते, भोः सर्वज्ञ, किमधुना
विधेयम् ? । चक्रवाक आह, स्वबले सारासार-
विचारः क्रियताम् । ज्ञात्वा च सुवर्णवस्त्रादि-
प्रसाददानं यथाहं क्रियताम् । राजाह, कथमिह
समये अतिथयो युज्यते ? उक्तञ्च

आपदर्थं धनं रसेत्,

मत्नी ब्रूते,

श्रीमत्तामापदः कतः ।

राजाह,

कदाचित् कुपिता लक्ष्मीः,

पुनर्मन्त्री ब्रूते,

मद्विचार्यो विनम्यति ।

तद्देव, कापेण्यं विमुच्य दानमानाभ्यां स्वभटाः
पुरस्क्रियन्ताम् ।

अत्रान्तरे मेघवर्ण आगत्य प्रणम्य ब्रूते, देव,
दृष्टिप्रसादं^(४९) कुरु । एष युद्धार्थी विपक्षो दुर्गदारि-
तिष्ठति । तद्देवपादादेशात् वह्निर्निःसृत्य स्वविक्रमं

(४८) वचनोपष्टम्भात् वचनोपरोधान् । स्मनभधात् रोधनाशकः ।

(४९) दृष्ट्वा मां प्रति दृष्टिसेपेण प्रसादं मयि अनुग्रहम् दृष्टिसेप-
गनुग्रहमित्यर्थः ।

संस्कृत-पाठः

दर्शयामि । तेन देवप्रसादस्यानृण्यमुपगच्छामि ॥ (५०)
चक्रवाको ब्रूते, मैवं, यदि वह्निर्निःसृत्य योद्धव्यं,
तदा दुर्गाश्रयणं निष्प्रयोजनम् । अपरञ्च,

विषमोऽपि यथा नक्षः मल्लिनाग्निःसृतोऽवशः ।

वनाग्निनिर्गतः शूरः सिंहोऽपि स्यात् शृगालवत् ॥

वायसो ब्रूते, देव, स्वयं गत्वा युद्धं दृश्यताम् । यतः,

परस्मै च वलं राजा योधयेदवलोकयन् ।

स्वामिनाधिष्ठितः क्वपि किं न सिंहायते ध्रुवम् ? ॥

अनन्तरं ते सर्वे दुर्गद्वारं गत्वा महाह्वं कृत-
वन्तः । परेद्युयित्रवर्णा गृध्रमुवाच, तात, स्वप्रति-
ज्ञातमधुना विधीयताम् । गृध्रो ब्रूते, शृणु तावत्,

उपजाप विरारीधो बलस्कन्दमीत्रपौरुषम् (५१)

दुर्गस्य लङ्कानीपायाश्वत्थारः कथिता इमे ॥

तत्र च यथाशक्ति क्रियते यत्नः । इति कर्णं कथयति ।

ततोऽनुदित एव भास्करे चतुर्व्वपि द्वारेषु युद्धे
प्रवृत्ते दुर्गाभ्यन्तरे गृहे गृहे काकैरेकदा अग्नि-

(५०) देवेन नयि प्रसादप्रदर्शनात् अहं देवपादेषु कृणौ संतः, अधुना
तु सर्विक्रमप्रकटनेन तदृणाभ्योत्तमवाप्रोमीत्यर्थः ।

(५१) उपजापः शरीरमात्यादिषु भेदः, विरारीधः चिरं दीर्घकालं
व्याप्य शारीधः सम्यगवरीधः, बलस्कन्दः हठादाक्रमणम्, तीव्र-
ममद्यं परपरिभावकं पौरुषं पराक्रमः

निश्चितः । ततो गृहीतं दुर्गमिति कोलाहलं
श्रुत्वा सर्वतः प्रदीप्तमग्निमवलोक्य राजहंस-सैनिकाः
दुर्गवांसिनश्च सत्वरं हृदं प्लविष्टाः । राजहंसस्य
स्वभावान्मन्दगतिः सारसद्वितीयः चित्रवर्णस्य मेना-
पतिना कुक्कुटेनागद्य वेष्टितः । हिरण्यगर्भः सारस-
माह, मेनापते सारस, समानुरोधादात्मानं कथं
व्यापादयिष्यसि ? अधुनाहं गन्तुमसमर्थः, त्वन्तु गन्तुं
समर्थः । तत् सत्वरं गत्वा जलं प्रविश्य आत्मानं परि-
रत्र । •अस्मात्पुत्रं चुड़ामणिनामानं सर्वज्ञसम्पत्त्या (५२)
राजानं करिष्यसि । सारसो ब्रूते, देव, न वक्तव्यमेवं
दुःमहं वचः, यावत् चन्द्रार्कौ दिवि तिष्ठतः, ताव-
द्विजयतां देवः । अहं देवदुर्गाधिकारी, मन्मांसामृग्-
निप्तेन दारवत्सना तावत् प्रविशतु शत्रुः । अपरञ्च,

दाता त्वनी गुणयाही स्वामी भाग्येन लभ्यते ।

राजाह, अस्त्येवं, किञ्च,

यच्चिर्दक्षीणरक्तय भव्यः खलु सुदुर्लभः ॥

सारसो ब्रूते, देव, त्वं हि स्वामी सर्वथा रत्न-
णीयः । अयं कुक्कुटेनागत्य राजहंसस्य शरीरे स्वर-

तर-नखराघातः कृतः । ततः सत्वरमुपसृत्य सारसेन
स्वाङ्गेनाच्छाद्य राजा जले प्रक्षिप्तः । कुक्कुटोऽपि तेन
सारसेन चञ्चुप्रहारैर्व्यापादितः । पश्चात् बह्वभिः
पक्षिभिः सभूय चञ्चुप्रहारेण निर्भिद्य सारसोऽपि
निहतः । अत्र राजहंसबले स एव हि पुण्यवान्, येन
खदेहदानेन स्वामी रक्षितः । उक्तञ्च,

आहवेपु च ये शूराः स्वार्थं त्यक्त्वा जीविताः ।

भक्तभक्ताः कृतज्ञाश्च ते नराः स्वर्गगामिणः ॥

अथ चित्रवर्णा दुर्गं प्रविश्य दुर्गावस्थितं द्रव्यं
यादृशित्वा वन्दिभिर्जयशब्देनानन्दितः स्वस्कन्धा-
वारं (५३) जगाम ।

ततस्तेन राजहंसेनोक्तम्, केनास्मद्दुर्गं निक्षिप्तो-
ऽग्निः ? किं पारक्येण (५४) अथवा अस्मद्दुर्गवासिना
केनचित् विपक्ष-प्रयुक्तेन ? सक्रवाको वदति, देव,
भवतो निष्कारणबन्धुरसौ मेघवर्णः सपरिवारे
नात्रावलोक्यते । तन्मन्ये तस्यैव विचेष्टितमिदम् ।

(५३) भिजपटवासम् । स्कन्धं वृषतिम् आह्वयतीति आह्वाद्यतीति
व्युपेत्या साधुः । “स्कन्ध. स्यान्वृषती” इति मेदिनी ।

(५४) परकसम्बन्धीयेन शत्रुपक्षीयेण परकीयेति यावत् ।

राजा क्षणं विचिन्त्याह, अस्ति तां देवं, मम दुर्भाग्य-
मेतत् । तथाचोक्तम्

अपराधः सर्ववन्द्य, न पुनर्मन्त्रिणमियम् ।

कार्यं सर्वत्रिणं कापि यदि देवात् विनश्यति ।

मन्त्री त्रुति, उक्तमेवैतत्,

विषमां हि दशां प्राप्य देवं गर्हयते (५५) नरः ।

आयनः कर्मदोषांश्च नैव जानात्यपण्डितः ।

मुहुरां हितकामानां यो वाक् न अभिनन्दति ।

स कृष्ण इव दुर्गन्धिः काहादमटी विनश्यति ।

राजाह, कथमेतत् ? । मन्त्री कथयति । अस्ति
मगधदेशे फुल्लोत्पलाभिधानं सरः । तत्र चिरात्
सङ्कट-विकट-नामानौ हंसौ निवसतः । तयोर्मित्रं
वन्धुग्रीवनामा कूर्मः प्रतिवसति । अथेकदा धीवरे-
रागत्य तत्रोक्तम्, यदत्राम्माभि-रय उषित्वा प्रात-
र्मत्स्यकूर्मादयो व्यापादयितव्याः । तदाकर्ण्य कूर्मा
हंसावाह, मुहुरा, अतोऽयं धीवरान्नापः ? अधुना
किं मया कर्त्तव्यम् ? हंसावाहतुः, जायतां तावत्,
प्रभाते यदुचितं तत् कर्त्तव्यम् । कूर्मा ब्रूते, मेवम् ;

यथाहमद्यैव अन्यं हृदं प्राप्नोमि, तद्विधीयताम् ।
 हंसावाहतुः, जलाशयान्तरे प्राप्ते तव कुशलं, स्थले
 गच्छतस्ते को विधिः(५६) ? । कूर्मो ब्रूते, यथाहं
 भवद्वां सह आकाशवर्त्मना यामि, स उपायो विधी-
 यताम् । हंसो ब्रूतः, कथमुपायः सम्भवति ? ।
 कच्छपो वदति, अवाभ्यां चञ्चलधृतं काष्ठखण्डमेकं
 मया मुखेन अवलम्बितव्यम् । ततो युवयोः पक्षबलेन
 मयापि सुखेन गन्तव्यम् । हंसो ब्रूतः, सम्भवत्येष
 उपायः । किन्तु,

उपायं चिन्तयन् प्राज्ञो ह्युपायमपि चिन्तयेत् ।

पश्यतो वकमूर्खस्य न कुलैर्भञ्जिताः सुताः ॥

कूर्मः पृच्छति, कथमेतत् ? । हंसो कथयतः । अस्त्यु-
 त्तरापथे गृध्रकूटनाम्नि पर्वते महान् न्यगोध-
 वृक्षः(५७) । तत्र वका निवसन्ति । तस्य वटस्याध-
 स्तात् विवरे सर्पस्तिष्ठति । स च वकानां बालापत्यानि
 खादति । अथ शोकार्त्तानां वकानां विलापं श्रुत्वा
 केनचित् वृद्धवकेनाभिहितम्, भो एवं कुतश्च ययम्,

(५६) विधिः विधानं कार्यमुपाय इति यावत् ।

(५७) वटपादपः । “न्यगोधी बहुपाद वटः” इत्यमरः ।

मस्थानानीय नकुलविवरादारभ्य सर्पविवरं यावत्
पङ्क्तिक्रमेण एकैकशो मस्थान् विकिरत । तंत-
स्तदाहारलुब्धेन नकुलेनागत्य सर्पो द्रष्टव्यः, स्वभाव-
हेषात् व्यापादयितव्यश्च । ततस्तथानुष्ठिते तद्-
वृत्तम् । ततस्तत्र वृत्ते नकुलेन वक्त्रावकरावः श्रुतः ।
पश्चादसौ वृक्षमारुह्य वक्त्रावकान् खादति स्म ।

आवाभ्यां नीयमानं त्वां दृष्ट्वा लोकैः किञ्चिद्-
वक्तव्यमेव । तदाकर्ण्य यदि त्वमुत्तरं ददासि, तदा
तव मूढ्यं भविष्यति । तत् सर्वथा अत्रैव स्थीय-
ताम् । कूर्मो वदति, तत् किमहमश्नः ? न
किमपि मया वक्तव्यम् । ततस्तथानुष्ठिते, आकाशे
नीयमानं तं कूर्ममालोक्य सर्वे गोरक्षकाः पश्चा-
द्भावन्ति, वदन्ति च, अहो महदाश्चर्यम् ! पक्षिभां
कूर्मः समुच्च्यते । तत्र कश्चिदाह, यद्ययं पतति,
तदा अत्रैव पक्त्वा खादितव्यः; कोऽपि वदति,
गृहं नेतव्यः; कश्चिद्वदति, मरमः समीपे दग्ध्वा
भक्षयितव्यः । तानि परुषवचनान्याकर्ण्य स क्रोधात्
विस्मृतसङ्गिरोऽवदत्, युष्माभिर्भस्म भक्षयितव्यम् ।
इति ब्रह्मैव काष्ठात् पतितो गोरक्षकैर्व्यापादितः ।

अथ प्रणिधिर्वकस्तत्रागत्य उवाच, देव, प्रागेव
मया निवेदितम्—दुर्ग-शोधनं प्रतिक्षणं कर्त्तव्य-
मिति । तच्च युष्माभिर्न कृतम् । अतस्तदनवधानस्य
फलमिदमनुभूतम् । दुर्गदाहस्य मेघवर्णनाम्ना वाय-
सेन गृध्रप्रयुक्तेन कृतः । राजा निश्चस्याह,

प्रणथादुपकाराद्वा यो विश्वसिति शत्रुषु ।

स सुप्त इव वक्ष्यायात् पतितः प्रतिबुध्यते ॥

अथ प्रणिधिरुवाच, इतो दुर्गदाहं विधाय
यदा गतो मेघवर्णः, तदा चित्रवर्णेन प्रसादितेनो-
क्तम्, अयं मेघवर्णाऽत्र कर्पूरद्वीपराज्ये अभिषि-
च्यताम् । चक्रवाको ब्रूते, देव, श्रुतं यन् प्रणिधिः
कथयति ? राजाह, ततस्ततः ? प्रणिधिरुवाच, ततः
प्रधानमन्त्रिणा गृध्रेणाक्तम्, देव, नैतदुचितम्,
प्रसादात्तरं किमपि क्रियताम् । यतः

अधिकारेण यो युक्तः कथं तस्याभि स्वगणनम् ।

नीचेषूपकृतं राजन, बालकास्त्रिव मुद्रितम् ॥५२॥

मञ्जतामास्पदे नीचः कदापि न कर्त्तव्यः । तथा-
चोक्तम्

(५२) बालकासु मुद्राङ्कनं यथा चण्ड्यायि तथा नीचेषु उपकृतम्
उपकारः अचिरादेव विलुप्यतीत्यर्थः ।

मीचः श्लाघ्यपदं प्राप्य स्वामिनं हनुमिच्छति ।

• • मूषिको व्याघ्रतां प्राप्य मुनिं हनुं गतो यथा ॥

चित्रवर्णः पृच्छति, कथमेतत् ? यत्रः कथयति ।

अस्ति गोतमारण्ये महातपा नाम मुनिः । तेना-
श्रमसन्निधाने मूषिकशावकः काकमुखाद् भ्रष्टो-
दृष्टः । ततो दयायुक्तेन तेन मुनिना नीवारकणैः (६०)
संवर्द्धितः । कदाचित् तच्च मूषिकं खादितुमनु-
धावन् विडालो मुनिना दृष्टः । पश्चात् तपःप्रभा-
वात् तेन मुनिना मूषिको विडालः हतः । ततः
स विडालः कुकुरं दृष्ट्वा पलायते । ततो मुनि-
नोक्तम्, कुकुराह बिभेपि ? त्वमेव कुकुरो भव ।
स च कुकुरत्वमापन्नो व्याघ्रात् बिभेति । तत-
स्तेन मुनिना कुकुरो व्याघ्रः हतः । अथ तं
व्याघ्रं मुनिर्मूषिकोऽयमिति पश्यति । अथ सर्व्वे
जनान्तं व्याघ्रं मुनिश्च दृष्ट्वा वदन्ति—अनेन मुनिना
मूषिको व्याघ्रतां नीतः । तच्छ्रुत्वा स व्याघ्रः स-
व्यथोऽचिन्तयत्, यावदनेन मुनिना जीवितव्यम्,
तावदिदं मम स्वरूपाख्यानम् अकीर्त्तिकरं न

(६०) नीवारकां दण्डधान्यानां (उडिधान इति भाषा) कणैः सञ्जातैः ।

पलायिष्यते(६१) । 'इत्यालोच्य मुनिं हन्तुं समुद्यतः ।
मुनिनापि तस्य चिकीर्षितं ज्ञात्वा "पुनर्मूषिको
भव" इत्युक्त्वा मूषिक एव कृतः ।

ततः पुनरपि राजा स चित्रवर्णोऽवदत्, शृणु
तावन्मन्त्रिन्, मयेतदालोचितम्, यदत्रावस्थिते-
नानेन मेघवर्णेन राज्ञा यावन्ति वस्तूनि कर्पूरदीप-
स्योत्तमानि, तावन्वस्माकमुपनेतव्यानि । तेनास्माभि-
मंहता विलासेन विन्ध्याचले स्थातव्यम् । दूर-
दर्शी विहस्याह, देव,

अनागतवर्ती चित्तां कृत्वा यस्तु प्रवृष्यति ।

स तिरस्कारमाप्नोति ————— ॥

ततो राजा रहसि गृध्रमुवाच, तात, यथा
कर्त्तव्यं तथोपदिश । गृध्रो वदति,

मदीयस्य गृपतेः प्रकीर्णस्यैव दन्तिनः ।

गच्छन्त्यन्मार्गयातस्य नेतारः खलु वाच्यताम् (६२)

(६१) मम प्रकृतवृत्तान्तकथनमयशस्करं तापगमिष्यतीत्यर्थः ।

(६२) प्रकीर्णस्य दुर्विनीतस्य उच्छृङ्खलस्येति यावत्, दन्तिनः करिणः
इव, मदेन दर्पेण उद्धतस्य उत्सिक्तस्य तथा उन्मार्गयातस्य
उत्पथप्रस्थितस्य गृपतेः राज्ञः नेतारः उपदेष्टारोऽभावात्, दन्ति-
पत्ते हलिपकाश्च, वाच्यतां निन्दनीयतां गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति,
गृपतिं दन्तिनश्च सत्ययमाभितुमशक्त्वात् निन्दनीया भवन्तीत्यर्थः ।

शृणु तावदेव, किमस्माभिर्वलदपात् दुर्गं भग्नम् ?
 किं वा भवतः प्रतापाधिष्ठितेनोपायेन ? राजाह,
 भवतामुपायेन । गृध्रो ब्रूते, यद्यस्मद्वचनं क्रियते,
 तदा स्वदेशो गम्यताम् । अन्यथा आसन्ने वर्षाकाले
 तुल्यबलेन सह पुनर्विग्रहे सति अस्माकं परभूमि-
 छानां स्वदेशगमनमपि दुर्लभं भविष्यति । अतः सुख-
 जोभार्थं(६३) सन्ध्याय गम्यताम् । दुर्गं भग्नं, कीर्त्तितं
 लब्धेव । मम सम्मतं तावदेतत् । यतः

• यो हि धर्मो पुरस्कृत्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रियम् ।

अप्रियाकृताह तप्यानि(६४) तेन राजा सहायवान् ॥

राजाह, तांत, किं प्रागेव नेदमुपदिष्टम् ? मन्त्री
 ब्रूते, तदा मम वचनं किमवसानपर्यन्तं श्रुतं
 भवद्भिः ! तदापि मम सम्मत्या नायं विग्रहारम्भः ।
 यतः सन्धेयगुणयुक्तोऽयं हिरण्यगर्भो न विद्याह्यः ।
 तथाचोक्तम्

(६३) मन्त्रिकरणे अस्माकं सुखं श्रुतिश्च वर्णिष्यते इत्यर्थः ।

(६४) तप्यानि सन्ध्यानि । “न हि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितं विना”
 इति किराताञ्जनीयम् ।

सत्यार्थी धार्मिकीऽनाथो भाटसहातवान् बली ।

अनेकयुद्धविजयी सन्ध्याः सप्त कीर्तिताः ॥ (६५)

तदत्र बज्रभिर्गुणैरूपेतः सन्धयोऽयं राजहंसः ।

चक्रवाकोऽब्रवीत्, प्रणिधे, सर्व्वमवगतम् ; ब्रज,
पुनरागमिष्यसि । ततो राजानमाह, देव, यद्यपि
महामन्त्रिणा गृध्रेण सन्धानमुपन्यस्तं, तथापि
तेन राज्ञा भूतजयदर्पान्न मन्तव्यम् (६६) । देव, तदेवं
क्रियताम्,—अस्मन्मित्रं सिंहलदीपस्य महाबलो नाम
मारसो राजा जम्बुदीपे कोपं जनयतु (६७) । राजाह,
एवमस्तु । इत्युक्त्वा विचित्रो नाम वकः सुगुप्तलेखं
दत्त्वा सिंहलदीपं प्रस्थापितः ।

अथ प्रणिधिः पुनरागत्य उक्तवान्, देव,
श्रूयतां तावत् तत्रत्यः प्रस्तावः । एवं तत्र गृध्रेणो-

(६५) सत्यः सन्धिवन्धनात् परं सत्यमनुपालयन् यो विकारं न भजते ।
आर्थः प्राणायथ्येऽपि अनार्थतानवलम्बी । धार्मिकः प्रजान्-
रागधर्म्मनिरतः । अनार्थः—नीचः, असाधुः । भाटसहातवान्
—भाटगणसहायः । बली—करिड्रिवत् समबलः, मृगमिह-
वत् बलवन्तरी वा ।—कामन्दकीय नीतिसारे नवमोऽध्याये ४२-५२
श्लोकाः द्रष्टव्याः ।

(६६) पूजितव्यं सन्धानितव्यं शास्त्रमिति यावत् ।

(६७) पिद्रोहादिना प्रकृतिशीलं समुत्पादयतु ।

ज्ञातम्,—देव, मेघवर्णस्तत्र चिरमुषितः, स वेति किं
सन्धेयगुणयुक्तो हिरण्यगर्भो न वेति । ततोऽसौ
राज्ञा सत्कृप्य पृष्टः—वायस, कीदृशोऽसौ हिरण्य-
गर्भः ? चक्रवाको मन्त्री वा कीदृशः ? मेघवर्णो
ब्रूते, देव, स हिरण्यगर्भो राजा युधिष्ठिरसमो
महाशयः सत्यवाक् । चक्रवाकसदृशो मन्त्री न काप्यव-
लोक्यते । राजाह, यद्येवं, तदा कथमसौ वञ्चितः ?
मेघवर्णो विहस्य प्राह, देव,

• विश्वामप्रतिपन्नानां वचने का विदग्धता । •

अङ्गमारुह्य सप्तं हि हत्वा किं नाम पीरुषम् ॥

शृणु देव, तेन मन्त्रिणा अहं प्रथमदर्शन एव ज्ञातः ।
किन्तु महाशयोऽसौ राजा, तेन मया विप्रलब्धः ।

राजाह, मेघवर्ण, कथं त्वया शत्रुमध्ये सचिर-
मुषितम् ? कथं वा तेषामनुनयः कृतः ? मेघवर्ण-
उवाच, देव, स्वामिकाय्यार्थिना स्वप्रयोजनवशात्
वा किं न क्रियते, पश्य

स्वमेनापि बह्वृक्षान् कार्यमासाद्य बुद्धिमान् । (६८)

(६८) कामन्दकीय नीतिमार्तु श्रुत्वाऽप्यसम्यग्विधा दृश्यते । 'कानं
सहिष्णुगिरिवदसहिष्णुं बद्धिवत् । स्वमेनापि बह्वृक्षान्
प्रियाणि समुदाहरन् ।' १० सर्गः, ३६ श्लोकः ।

किं ब्रूना, देव, सन्ध्याः सन्धेयोऽयं हिरण्यगर्भो
राजा, सन्धेयतामिति मे मतिः ।

राजोवाच, कोऽयं भवतो विचारः ! यतो जित-
स्त्वावदयमस्माभिः, ततो यद्यस्मदाज्ञया सेवायां
वसति, तदास्ताम्, नो चेत् विगृह्यताम् । (६६)

अत्रान्तरे जम्बुदीपादागत्य शुकेनोक्तम्, देव,
सिंहलदीपस्य सारमो राजा सप्प्रति जम्बुदीपमाक्रम्य
अधितिष्ठति । राजा तं समस्मानमाह, किं किम् ?
शुकः पूर्वोक्तं कथयति । गृध्रः स्वगत^(७०)मुधाच,
साधुरे चक्रवाक मन्त्रिन् साधु ! राजा सकोपमाह,
आस्तां तावदयं, तमेव गत्वा समूलमुन्मूलयामि ।
दूरदर्शी विद्वस्याह,

एकदा न विगृह्यताम् ब्रून् राजा विवादिनः ।

सदपोऽप्युरगः कीटैर्बहुभिर्नाशयते ध्रुवम् ॥

देव, किमितो विना सन्धानं गमनमस्ति ? यतो-
ऽस्माकं पश्चात् प्रकीर्णोऽनेन कर्त्तव्यः । (७१) अपरञ्च

(६६) यदि अस्मदादेशेन अस्मात्परिचर्यायां किङ्करवत् नियुक्ती भवति
तदा सन्धेय आस्ताम्, असाविति शेषः । अन्यथा विग्रहः
क्रियतां युज्यतां तेनेति शेषः ।

(७०) स्वगतमात्मगतं यथा तथा, स्वमनसि, अन्यैर्युतमित्यर्थः ।

(७१) अनेन हिरण्यगर्भेण अस्मदवलस्य पश्चादागत्य प्रकीर्णः सेनासंघोभः,
उत्सादनमिति यावत्, कर्त्तव्यः अवश्यमेव करिष्यते इत्यर्थः ।

धीऽर्थस्तत्त्व (७२) मन्त्रिणाय क्रीधस्यैव वशं गतः ।

स तथा तप्यते मृदो ब्राह्मणी नकुलाद यथा ।

राजा वृच्छति, कथमेतत्, ! दूरदर्शी कथयति ।
अस्युज्जयिन्यां माधवो नाम ब्राह्मणः । एकदा तस्य
ब्राह्मणी बालापत्यरक्षार्थं तमवस्थाप्य स्नातुं गता ।
अथ ब्राह्मणाय राज्ञः पार्वणश्राद्धं दातुमाह्वान-
मागतम् । तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणः सट्टजदारिद्र्यादचि-
न्तयत्, यदि सत्वरं न गच्छामि तदा अन्यः कश्चित्
श्रुत्वा श्राद्धं ग्रहीष्यति, शिशोश्चात्र रत्नकः कोऽपि
नास्ति, तत् किं करोमि । भवतु, चिरकाजपाजित-
मिमं सुतनिर्व्विशेषं (७३) नकुलं बालकरक्षार्थं व्यव-
स्थाप्य गच्छामि । तथा कृत्वा गतः । ततस्तत्र नकुलेन
बालकसमीपमागच्छन् कृष्णमर्षा दृष्ट्वा व्यापादितः
खण्डशः कृतय । अयामौ नकुलो ब्राह्मणमायान्त-
मवलोक्य रक्तविलिप्तमुखपादः सत्वरमुपगम्य
तत्परणयोर्लुलीठ । ततोऽसौ ब्राह्मणस्तं तथाविधं
दृष्ट्वा, मम पुत्रोऽनेन भक्षित इत्यवधार्य, तं व्यापा-

(७२) अर्थस्य क्रीधतिषयीभूतवस्तुनः तत्त्व याथार्थ्यं स्वरूपमिति यावत् ।

“अर्थोऽभिधेयो वै तम् प्रयोजन निवर्त्तिपु” इत्यमरः ।

(७३) सुतान् नास्ति विशेषो यस्य स तम्, पुत्रतुल्यमिति यावत् ।

दितवान् । अनन्तरं यावदुपसृत्य पश्यति ब्राह्मणः
तावद्बालकः सुखः स्वपिति, सर्पस्तु व्यापादितस्तिष्ठति,
ततोऽसौ ब्राह्मणः परं विषादमुपगतः ।

राजाह, मन्त्रिन्, एष ते निश्चयः ? मन्त्री
ब्रूते, एवमेव । तद्देव, यदीदानीमस्मद्भजनं क्रियते,
तदा सन्धाय गम्यताम् । राजाह, कथमेवं सत्वरं
सम्भाष्यते ? मन्त्री ब्रूते, देव, सत्वरं भविष्यति । यतः

सदृष्टवत् सुखमर्थो दुःसन्धानश्च दर्जनी भवति ।

सुजनस्तु कनकघटवत् दुर्मयशाय सन्धयः ॥

विशेषतश्चासौ धर्मज्ञो राजा, सर्वज्ञो मन्त्री च ।
ज्ञातमेतन्मया पूर्वं मेघवर्णवचनात् तत्कृत-कार्य-
सन्दर्शनाच्च^(७४) । राजाह, अलमुत्तरोत्तरेण ; यथा-
भिप्रेतमनुष्ठीयताम् । एतन्मत्तयित्वा शुभ्रो महा-
मन्त्री 'तत्र यथार्हं कर्त्तव्यम्' इत्युक्त्वा दुर्गाभ्यन्तरं
चलितः ।

ततः प्रणिधिवर्केनागत्य राज्ञो हिरण्यगर्भस्य
निवेदितम्, देव, सन्धिं कर्त्तुं महामन्त्री शुभ्रो-

(७४) मेघवर्णशयदानं हिरण्यगर्भस्य धर्मज्ञत्वमवकम् । जम्बूद्वीपा
कनकाय मित्रराजस्य सारसस्य प्रेषणं चक्रवाकस्य सर्वज्ञत्व
मवकम् ।

ऽस्मत्समीपमागच्छति । राजहंसो ब्रूते, मन्त्रिन्,
पुनः सम्बन्धिना^(७५) केनसिदवागन्तव्यम् । सर्व्वज्ञो
विहस्याह, देव, न शङ्कास्पदमेतत्, यतो महा-
शयोऽसौ दूरदर्शी । अथवा स्थितिरियं^(७६) मन्द-
मतीनाम्, कदाचित् शङ्केव न क्रियते, कदाचित्
सर्व्वशङ्का । तत् देव, यथाशक्ति तत्पूजायं रत्नो-
पहारादिसामग्री सज्जीक्रियताम् ।

तथानुष्ठिते सति स गृध्रो मन्त्री दुर्गद्वारात्
चक्रवाकेण सत्कृत्यानीय राजदर्शनं कारितो दत्ता-
सने चोपवेशितः । चक्रवाक उवाच, मन्त्रिन्,
युष्मदायत्तं सर्व्वम्, स्वेच्छयोपभुज्यतामिदं राज्यम् ।
राजहंसो ब्रूते, एवमेव । दूरदर्शी ब्रूते, एवमेवै-
तत्, किन्त्विदानीं बज्रं प्रपञ्चनं^(७७) निष्प्रयोजनम् ।
तदिदानीं सन्धाय गम्यताम् । महाप्रतापश्चित्र-
वर्णो राजा ।

चक्रवाको ब्रूते, यथा सन्धानं कार्य्यं तदप्यु-
ताम् । राजहंसो ब्रूते, भवन्तो महापण्डिताः,

(७५) सम्बन्धः शत्रूणां सह संसर्गः अस्यस्यति, शत्रुपत्नीयुगेत्यर्थः ।

(७६) स्थितिः स्थिरता, अवधारणमिति यावत् ।

(७७) प्रपञ्चनं वार्त्तावाक्यविस्तारः ।

तदत्रास्माकं यथा कर्तव्यमुपदिश्यताम् । दूरदर्शी
ब्रूते, अत्र सयाभिधान-दिव्यपुरःसरोऽ(७८) द्वयोर्दो-
तयोर्भूपालयोः काञ्चनाभिधान(७९) सन्निर्विधीय-
ताम् । सर्वज्ञो वदति, एवमस्तु ।

ततो वस्त्रोपहारादिना स मन्त्री दूरदर्शी
पूजितः प्रहृष्टमनाञ्जनाकं गृहीत्वा राज्ञो मयूरस्य
समीपं गतः । तत्र चित्रवर्णेन राज्ञा सर्वज्ञो
गुध्रवचनात् बद्धमानदानपुरःसरं सम्भाषितः, तथा-
विधं सन्निं स्वीकृत्य राजहंससमीपं प्रस्थापितः ॥

दूरदर्शी ब्रूते, देव, सिद्धं नः समीहितम्,
इदानीं स्वस्थानमेव विन्ध्याचलं प्रतियातु भवान् ।
अथ सर्वे स्वस्थानं प्राप्य मनोवाञ्छितफलमनु-
भवन्ति ।

(७८) सत्याख्यानग्रन्थपर्यन्तः ।

(७९) काञ्चनवत् दुर्भेद्यत्वात् सन्निवृत्तं काञ्चन इत्युच्यते । तथाचोक्तं
कामन्दकीयं नीतिसारे—“यावदायुःप्रमाणेन समानार्थप्रयोजनः।
सम्पत्तौ च विपत्तौ च कारणैर्यो न भिद्यते । सङ्गतः सन्निवृत्तैष
प्रकटत्वात् सुवर्णवत् । सोऽपरैः सन्निवृत्तैः काञ्चनः परि-
कौत्सितः ॥” ६ सर्गः, ७८ श्लोकः ।

संस्कृत-पाठः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

पद्यकाव्यानि ।

“ज्ञानात् परतरं नहि” ।

“पुत्रः शत्रु रपण्डितः” ।

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।
गृहेत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥
संसारविषवृक्षस्य द्वे फले अमृतोपमे ।
कायामृतरसास्वादः आलापः सज्जनेः सह ॥
मर्द्दयेषु विद्येव द्रव्यमाङ्गरनुत्तमम्^(१) ।
अहार्यत्वादनर्थात्वा-दक्षयत्वाच्च सर्व्वदा ॥
विद्या ददाति विनयं, विनयाद् याति पात्रताम्^(२) ।
पात्रत्वान् धनमाप्नोति, धनाद्धर्मं, ततः सुखम् ॥

---

(१) नास्ति उत्तमं यस्मात् अव्यक्तकृष्टमिति यावत् ।

(२) पात्रतां कार्यकुशलतां कर्मनैपुण्यमिति यावत् ।

विद्या शस्त्रञ्च शास्त्रञ्च, द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
 आद्या हास्याद्य वृद्धत्वे, द्वितीयाद्रियते सदा ॥
 अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य^(१) दर्शकम् ।
 सर्वस्य लोचनं शास्त्रं, यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥
 कोऽथः पुत्रेण जीतेन, यो न विद्वान् न धार्मिकः ।
 कालेन चक्षुषा किं वा, चक्षुःपीडैव केवलम् ॥
 अजात-मृत-मूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः ।
 मरुद्दुःखकरावाद्यौ, अन्तिमश्च पदे पदे ॥
 काचः काञ्चनसंसर्गात् धत्ते मारकतीं^(४) द्युतिम् ।
 तथा सत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम्^(५) ॥
 कीटोऽपि सुमनःसङ्गात्^(६) आरोहति सतां शिरः ।
 अग्नापि याति देवलं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥
 काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
 व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन च ॥
 विष्णुशर्मसङ्कलितो हितोपदेशः ।

(१) अप्रत्यक्षविषयस्य । चक्षुर्हि प्रत्यक्षवस्तुन एव दर्शकम्, शास्त्रचक्षुर्न अप्रत्यक्षमपि विषयं दर्शयति इत्यर्थः ।

(४) मारकतमक्षिसन्ध्याम्बिनी हरिप्रसिद्धिभिर्नामित्वैव ।

(५) पटुतां विप्रतामिति यावत् ।

(६) सुमनःसङ्गात् कुसुमसादृश्यत्वात् ।

विद्वत्त्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन ।
 ईदृशे पूज्यते राजा, विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥
 पण्डिते च गुणाः सर्वे, सर्वे दोषा हि केवलम् ।
 तस्मान्मूर्खसहस्रेषु प्राज्ञ एको विशिष्यते^(७) ॥
 किं कुलेन विशालेन गुणहीनस्त यो मरः ।
 तत्र कुलीनोऽपि शास्त्रज्ञो देवतैरपि^(८) पूज्यते ॥
 रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
 विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥
 एकेनर्हपि सुवृत्तेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
 वासितं स्यादनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥
 यस्मिन् देशे न संमानो न प्रीतिर्न च वाञ्छवाः ।
 न च विद्यागमः कश्चित्, तं देशं परिवर्जयेत् ॥
 न च विद्यासमो बन्धुः, न च व्याधिसमो रिपुः ।
 न चापत्यसमः स्नेहः^(९) न च देवात् परं बलम् ॥
 प्रथमे^(१०) नार्जिता विद्या, द्वितीये नार्जितं धनम् ।
 तृतीये नार्जितं पुण्यं, चतुर्थे किं करिष्यति ॥

शाख्यप्रणीतं शतकम् ।

(७) विशिष्टत्वेन विशिष्टत्वेन गण्यते ।

(८) देवताभिरपि । “देवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

(९) स्नेहयतीति स्नेहः सिग्धकारकः पदार्थः ।

(१०) वयसीति शेषः । बाल्यजीवनप्रौढत्ववृद्धत्वेर्जावितं चतुर्जा विभक्तम् ।

कीति-विषयः ।

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्यो महारिपुः ।
 नास्त्ययमसमो बन्धुः कृत्वा यन्नावसीदति^(११) ॥
 वरं गहनदुर्गेषु भ्रान्तं^(१२) वनचरैः सह ।
 न सर्वजनसंसर्गः सुरेन्द्रभवनेऽपि ॥
 पतितोऽपि कराघातै-रुत्पतत्येव कन्दुकः ।
 प्रायेण साधुवृत्तीना-मस्याधिन्यो विपत्तयः ॥
 किन्नोऽपि रोहति तरुः, क्षीणोऽप्युपसीयते पुनश्चन्द्रः ।
 दति विमृशन्तः^(१३) सन्तः सन्तप्यन्ते न ते विपदा ॥
 कुसुमस्तवकस्येव देष्टुं तु मत्तस्त्रिणः ।
 सञ्चेलोकस्य वा मूर्ध्नि, विशीर्येत वनेऽथवा ॥
 जाड्यं धियो हरति, मिश्रति वाचि सत्यं,
 मानोन्नतिं दिशति, पापमपाकरोति ।
 चेतः प्रसादयति, दिक्षु तनोति कीर्तिं,
 सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ? ॥

(११) यम् उद्यमं कृत्वा न अवसीदति मनुष्य इति शेषः । उद्यमे कृते न कोऽपि अवसप्तो भवतीत्यर्थः ।

(१२) भ्रान्तं भ्रमणं, भ्रमभातोर्भावविहितकप्रत्ययेन सिद्धम् ।

(१३) विमृशन्तः विवेचयन्तः ।

पापान्निवारयति, येज्यते^१ हिताय,

गुह्यानि गूहति, गुणान् प्रकटीकरोति ।

आपद्गताञ्च न जहाति, ददाति काले^(१४),

सन्निवृत्तलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥

धृग-मीन-सञ्जनानां तृणजलसंज्ञाविहितदृत्तीनाम् ।

लुब्धक धीवर-पिण्डना निष्कारणवैरिणो जगति ॥

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः,

स एव वक्ता, स च दर्शनीयः ।

स पण्डितः, स श्रुतवान् गुणज्ञः,

सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥

न कश्चिच्छण्डकोपाना-मात्मीयो नाम भृभुजाम् ।

होतारमपि जुह्वन्तं स्पृष्टो दहति पावकः ॥

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।

परिवर्त्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ? ॥

को न याति वंशं लोके मुखे पिण्डेन^(१५) पूरितः ? ।

मृदङ्गे मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥

भर्तृहरिप्रणीतं नीति-शतकम् ।

(१४) काले उचितसमये ददाति साहाय्यं धनं वा इत्यर्थः ।

(१५) आत्मपूरक भक्तपिण्डेन आजीवनेनेति यावत् । सद्वक्त्रेण पिण्डी-
कृतेन गोधूमचूर्णादिना इत्यर्थः ।

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति
 धुनं स तस्यापगमे प्रसीदति ।
 अकारणदेषि तु यस्य मानसं
 कथं जनसं परितोषयिष्यति ॥
 उद्योगिनं पुरुषमिहमुपैति लक्ष्मीः ॥
 दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
 दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या,
 यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥
 षट्कर्त्तररचितो नीतिसारः ;

इटान्त-माला ।

दर्जनो दूषयत्येव सतां गुणगणं क्षणात् ।
 मलिनीकुरुते धूमः सर्वथा विमलाम्बरम् ॥
 ऊर्जितं मज्जनं दृष्ट्वा देष्टि नीचः पुनः पुनः ।
 कनलीकुरुते स्वस्थं^(१६) विधुं दिवि विधुन्तुदः ॥
 निन्दां यः कुरुते साधोस्तथा स्वं दूषयत्यसौ ।
 स्वे भूतिं^(१७) यस्यजेदुच्चैर्मूर्द्धि तस्यैव सा पतेत् ॥
 शोभते विदुषां मध्ये नैव निर्गुणमानसः ।
 अन्तरे तमसां दीपः शोभते नार्क-तेजसाम् ॥

(१६) स्वस्थं सुस्थितं सम्पूर्णमखलमिति यावत् ।

(१७) स्वे चाकाशे, भूतिं भस्म । “भूतिर्भस्मनि सम्पदि” इत्यमरः ।

सज्जना एव साधूनां प्रथयन्ति गुणोत्करम् ।
 पुष्पाणां सौरभं प्रायस्तनुते दिक्षु मातुतः ॥७॥
 स्वभावं नैव मुञ्चन्ति सन्तः संगतिः सताम् ।
 न त्यजन्ति हतं मञ्जु^(१८) काकसम्पर्कतः पिकाः ॥
 स्वभावं न जहात्येव साधुरापद्गताऽपि सन् ।
 कर्पूरः पावकस्पृष्टः सौरभं लभतेतराम्^(१९) ॥
 स्वभावमुन्दरं वस्तु न संस्कारमपेक्षते ।
 मुक्ताद्वस्त्रस्य श्राणाग्र-घर्षणं नोपपद्यते ।
 गुणेन स्पृहणीयः स्था-न्न रूपिण युतो नरः ।
 सौगन्ध्यहीनं नादेयं पुष्पं कान्तमपि कश्चित् ॥
 उत्तमः क्लेशविहीनं क्षमः मोढुं न हीतरः ।
 मणिरिव महाश्राण-घर्षणं न तु मृत्कणः ॥
 गुणानामन्तरं प्रायस्तज्जो^(२०) जामाति नेतरः ।
 मालतीमल्लिकामोदं घ्राणं वेत्ति न लोचनम् ।
 उपकर्तुं यथा स्वल्पः समर्थो न तथा महान् ।
 प्रायः कूपस्तृषां हन्ति सततं न तु वारिधिः ॥

(१८) मञ्जु शवणमधुरम् ।

(१९) प्रकृतावस्थार्या यादृक् सौरभं, वज्रिदाहि ततोऽधिकतरं भवतीति
 'सतराम्' प्रयोगः ।

(२०) तज्जः गुणान्तरजः गुणज्ञ इति यावत् ।

यमनानन्तरं सौख्यं^(११) सुल्पमप्यधिकं भवेत् ।
 काषायरसमास्त्राय स्वादतीवाम्बु विन्दते ॥
 न लभन्ते विनोद्योगं जन्तवः सम्पदां पदम् ।
 सुराः क्षीरोदविचोभमनुभूयामृतं पपुः ॥
 कार्यापेक्षी जनः प्रायः प्रीतिमाविष्करोत्यलम् ।
 लोभार्थी शौनिकः^(१२) शस्यैर्मेषं पुष्पाति पेशलैः ॥
 भोगः परोपतापेन पुंसां दुःखाय कल्पते ।
 पानमयसृजः क्षिप्रं क्षपीडायै जलौकसाम् ॥
 गुणानवेन्ति जन्तूनां न जातिं केवलां क्वचित् ।
 स्फाटिकं भाजनं भग्नं काकिन्यापि^(१३) न गृह्यते ॥
 स्वजातीयविघाताय माहात्म्यं दृश्यते नृणाम् ।
 श्येनो विहङ्गमानेव हिनस्ति न भुजङ्गमान् ॥
 नदंतां तादृशं तेजो यत्र शाम्यन्त्यनोजसः ।^(१४)
 अस्तं यान्ति प्रकाशेन तारका हि विवस्वतः ॥

कुसुमदेवरचितं दृष्टान्त शतकम् ।

- (११) सौख्यं सुखानां समूहः सन्तानां वा, सुखधारा इति यावत् ।
 (१२) शूना वधस्थानं, सास्याप्तीति शौनिकः पशुपविघातकः तस्यांस-
 विक्रेता च ।
 (१३) कपर्दकेनापि, पण्यचतुर्थीशेनापि वा ।
 (१४) यत्र तेजसि अनोजसः निक्षेजस्का नीचा इति यावत्, शाम्यन्ति
 निर्व्याघा भवन्ति, पराभूता भवन्तीत्यर्थः ।

“ससारः खलु संसारी ।”

अर्थमनर्थं भावय नित्यं,
नास्ति ततः^(१५) सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभाजां भीतिः^(१६)
सर्वत्रैषा कथिता नीतिः ॥
मा कुरु धनजनयौवनगर्वं
हरति निमेषात् कालः सर्व्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा
ब्रह्मपदं प्रविशाणु विदित्वा ॥
तत्त्वं चिन्तय सततं चित्ते,
परिहर चिन्तां नश्यद्वित्ते ।
क्षणमिह सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका ॥
का तव कान्ता, वक्षे पुत्रः,
संसारोऽयमतीव विचित्रः ।
कस्य त्वं वा, कुत आयातः,
तत्त्वं चिन्तय तदिदं भ्रातः ॥

ततः तेन तस्मात् वा ।

“पुत्रादपि धनभाजां भीतिः” इत्यस्य यत्रनेतिवृत्तेः बाधनी-
टाहरणानि दृश्यन्ते । धनभाजां धनिनां पुत्रादपि स्वात्मक्षया-
दपि भीतिमरणादिभयं भवतीति शेषः ।

यावदित्तौपार्जनशक्तः
 तावन्निजपरिवारो रक्तः ।
 तदनु च जग्ग्या जर्जरदेहे
 वार्त्तां कोपि न पृच्छति गेहे ॥
 दिनयामिन्यौ सायं प्रातः
 शिशिरवन्नौ पुनरायातः ।
 कालः क्रीडति, गच्छत्यायुः,
 तदपि न मुञ्चत्याशावायुः ॥
 अङ्गं गलितं, पलितं मुण्डं,
 दन्तविहीनं जातं तुण्डं ।
 कर्धृत-कम्पित-शोभित दण्डं,
 तदपि न मुञ्चत्याशाभाण्डं ॥

अङ्गराचार्यविरचितो मोहमुद्गरः ।

रत्नसंग्रहः ।

भृङ् कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
 दहृगां (२७) यत्र वृत्तारस्त्रत्र मौनं हि शोभनम् ॥
 वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रमेवितं
 दुर्मालयः, पत्रफलाखुभोजनम् ।
 तृणानि शय्या, वसनञ्च वल्कलं,
 न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ।

धरुषिचिविरचितं नीतिरत्नम् ।

गुणा गुणज्ञेयं गुणा भवन्ति,
 ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
 सुखादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः,
 ममदुमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥
 विद्या विवादाय, धनं मदाय,
 शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
 खलस्य, साधोर्विपरीतमेतत्
 ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥

भवभूतिविरचितं गुणरत्नम् ।

(२७) दहृगाः मण्डूकाः ।

रामायणम् ।

आश्रयीकृतं रासेन सुमन्त्रविसर्जनम् ।

इति ब्रवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा ।
दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्त्तो रुहदे^(१) चिरम् ॥
ततस्तु विगते वाष्पे स्तनं स्पृष्टोदकं शुचिम् ।^(२)
गमस्तु मधुरं वाक्च पुनः पुनरुवाच तम् ॥
इच्छाकूणां त्वया तुभ्यं सुहृदं नोपलभ्यते ।
यथा दशरथो राजा मां न शोचेत् तथा कुरु ॥
यद् यथाज्ञापयेत् किञ्चित् स महात्मा महीपतिः ।
कैकेयाः प्रियकामार्थं कार्यं तदविकाङ्क्षया^(३) ॥
एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नराधिपः ।
यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिव्रज्यते ॥
यद्यथा स महाराजो मालीक^(१)मधिगच्छति ।
न च ताम्यति शोकेन, सुमन्त्र कुरु तत्तथा ॥

(१) रुहीद । आत्मनेपदमाश्रयम् ।

(२) अविकाङ्क्षया अन्मदादीनाम् अविशङ्कया, सादरमित्यर्थः ।

(३) मालीकम् अप्रियम् दुःखमिति यावत्, व्यस्रीकृतमित्यर्थः ।

अट्टदुःखं राजानं दृष्टुमार्यं जितेन्द्रियम् ।
 मृग्यास्त्वमभिवर्धिव मम हेतोरिदं वचः ॥
 मं चाहमनुश्रीयामि लक्ष्मणो न च शोचति ।
 अयोध्यास्थितांश्चेति वने वक्ष्यामहेति^(१) वा ॥
 चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः पुनः ।
 लक्ष्मणं माञ्च सीताञ्च द्रक्ष्यसे^(२) क्षिप्रमागतान् ॥
 एवमुक्त्वा तु राजानं मातरञ्च सुमन्त्र मे ।
 अन्याश्च देवीः सहिताः^(३) कैकेयीञ्च पुनः पुनः ।
 आरोग्यं ब्रूहि कौशल्यामथ पादाभिवन्दनम् ।
 सीताया मम चार्य्यस्य^(४) वचनात्तच्छाणस्य च ॥
 ब्रूयाद्यापि महाराजं भरतं श्रीघ्रमानय ।
 आगतस्यापि भरतः स्थाण्डो नृपमते पदे ॥
 भरतञ्च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिञ्च च ।
 अमृतसन्तापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति ॥
 भरतस्यापि वक्तव्यो यथा राजानि वर्त्तसे ।
 तथा मातृषु वर्त्तेथाः सर्वेऽस्त्रेवाविशेषतः ॥
 यथा च तैव कैकेयी सुमित्रा चाविशेषतः ।
 तथैव देवी कौशल्या मम माताविशेषतः ॥

१ वक्ष्यामहेति सन्धिः आत्मनपदसार्धम् । (१) आत्मनपदसार्धम् ।

(२) मम माता इति शेषः ।

(३) चार्य्यस्य अर्थः ।

तातस्य प्रियकामेण 'धौवराज्यमवेक्षता' (८) ।

लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा (९) सुखमेधितुम् (१०) ॥

निवर्त्यमानो रामेण सुमन्त्रः प्रविबोधितः ।

तत् सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात् काकुत्स्थमब्रवीत् ॥३॥

यदहं नोपचारेण (११) ब्रूयां स्नेहातिविक्रवः ।

भक्तिमानिति तत्तावदाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥

कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम् ।

तव तात वियोगेन पुत्रशोकातुरामिव ॥

मराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः ।

विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि (१२) सा पुरी ॥

देव्यं हि नगरो गच्छेत् दृष्ट्वा गूढन्यमिमं रथम् ।

सुताविशेषं स्वसैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥

दूरेऽपि निवसेन्तं त्वां मानसेनागतः स्थितम् ।

चित्तयन्त्योऽद्य नूनं ताः निराहाराः कृताः प्रजाः ॥

दृष्टं तद्वै त्वया राम द्वादशं त्वत्प्रवासने ।

प्रजानां सङ्कुलं वृत्तं त्वच्छोकक्रान्तचेतमाम् ॥

(८) अवेक्षमाणेन । परस्मैपदसार्धम् ।

(९) नित्यदा इति तान्दसः प्रयोगः ।

(१०) वईधितुम् । अकर्मकाऽपि एधधातुरत्र सकर्मकः प्रयुक्तः ।

(११) उपचारेण स्वाभिभूत्योचितसत्कारेण ।

(१२) अपिः सम्भावनार्थः ।

आर्त्तनादो हि यः पौरैः-कुम्भकस्त्वनप्रवासने ।
 सरथे मां निश्चयेव कुर्युः शतगुणं ततः ॥
 अहं किञ्चापि वक्ष्यामि देवो, तव सुतो मया ।
 नीतोऽसौ मातुलकुलं सन्तापं मा कृथा इति ॥
 सत्यञ्चैव प्रियञ्चैव त्रयाद्धि वचनं गुरुम् ।
 कथमप्रियमेवाहं त्रयां गुरुमिदं वचः ॥
 मम तावन्नियोमस्मा-स्वद्वन्द्वजनवाहिनः ।
 कथं दयं त्वयां हीनं प्रवाक्ष्यामि (११) हयोत्तमाः ॥
 तन्न वक्ष्याम्यहं गन्तुमयोध्यां त्वद्वृत्तेऽनघ ।
 वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥
 यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि ।
 सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया ॥
 भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते ।
 रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सर्वेषां राघव ॥
 तत्कृतेन (१२) मया प्राप्तं रथचर्याकृतं सुखम् ।
 आशंसे तत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम् ॥
 प्रसीदेच्छामि तेऽरुण्य भवितुं प्रत्यनन्तरः (१३) ।
 प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनन्तरः ॥

(११) प्रवक्ष्यामि । प्रवाक्ष्यामीति आशः प्रयोगः ।

(१२) तत्कृतेन तत्कृतानुययिरूपफलम् ।

(१३) प्रथमः प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नोऽनुवर्त्ती । द्वितीयस्तु अनुवर्त्तनः ।

५ तव गुणप्रणं मूर्धा करिष्यामि वने वसन् ।
 अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहाम्यहम् ॥
 न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयायोध्या त्वया विना ।
 राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥
 ईमेऽपि श्व हयाः वीर यदि ते वनवासिनः ।
 परिचर्यां करिष्यन्ति, प्राप्स्यन्ति परमां गतिम् ॥
 वनवामे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः ।
 यदनेन रथेनैव त्वां वहैयं पुरी पुनः ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने ।
 क्षणभूतानि यास्यन्ति, शतसंख्यानि चान्यथा ॥
 भक्तवत्सल तिष्ठन्तं भक्तपुत्रगते पथि ।
 भक्तभृत्यं स्थितं स्थित्वां न मां त्वं हातुमर्हसि ॥

एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः ।
 रामो मृत्पानुकम्पी तु समन्तमिदमब्रवीत् ॥
 जानामि परमां भक्तिं मयि ते भक्तवत्सल ।
 शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥
 नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यत्रासि ।
 कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥
 परितुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि ।
 राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥

एष मे प्रथमः कल्पो यद्वा मे यथोचसी ।
 भूतारक्षितं स्फूर्तिं पुत्रराज्यमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥
 तमे प्रियार्थं राज्ञेयं सुमन्त्र त्वं पुरीं व्रज ।
 वन्दिष्टस्यापि यानर्थान्(१४) तांस्तान् ब्रूयात्तथा तथा ॥

सीता प्रवासनम् ।

नतस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याः स लक्षणः ।
 उवाच मेथिलीं वाक्यं प्राञ्जलिर्वाक्यमन्वृतः(१५) ॥
 हृद्गतं मे महत् शल्यं यस्मादार्येण धीमता ।
 प्रस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकेऽस्य वचनीकृतः(१६) ॥
 श्रेयो हि मरणं मेऽद्य मृत्योर्वा यत् परं भवेत् ।
 न चासमोदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिन्दिते ॥
 प्रसीद च, न मे पापं कर्तुं महसि(१७) शोभने ।
 इत्यञ्जलिकृतो(१८) भूमौ निपपत्त स लक्षणः ॥

(१४) अर्थान् अभिधेयान् मदृक्प्रविषयानिति यावत् ।

(१५) वाक्यमन्वृतः संवृतवाग्विषयः ।

(१६) वचनीकृतः निन्दनीयः कृत इत्यर्थः । वच कश्मणि अनट्, अमृत-
 तद्वाचि चिः ।

(१७) पापं कर्तुं दोषं ज्ञातमित्यर्थः ।

(१८) अञ्जलिकृतः कृताञ्जलिरित्यर्थः ।

रुदन्तं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा काङ्क्षन्तं मृत्युमात्मनः ।
 मैथिली गृध्रसंविद्या लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥
 किमिदं नावगच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण ।
 पश्यामि त्वां न च स्मृत्यमपि क्षेमं महीपतेः ? ॥
 आपितोऽसि नरेन्द्रेण यत्नं सन्नापमागतः ।
 तद्ब्रूयाः, सन्निधौ मम (२१) अहमाज्ञापयामि ते ॥
 वैदेह्या नोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीनचेतनः ।
 अवाङ्मुखो वाष्पगन्धो वाक्यमेतदुवाच ह ॥
 श्रुत्वा परिषदो मध्ये ह्यपवादं मुदारुणम् ।
 पुरे जनपदे चैव त्वमुद्यते जनकात्मजे ।
 रामः सन्तप्तचक्षुषो मां निवेद्य गृहं गतः ॥
 न तानि वचनीयानि (२२) मया देवि तवाग्रतः ।
 यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षादपवादजात ॥
 मा त्वं त्यक्त्वा नृपतिना निर्दोषा मम सन्निधौ (२३) ।
 पौरापवादभीतेन, ग्राह्यं देवि न तेऽन्यथा ॥

(२१) मम ममेत्यर्थः । अथवा मम ब्रूयाः इति अन्यथ.

(२२) वचनीयानि वक्तुं शक्यानि ।

(२३) मम सन्निधौ अग्निपरीक्षादिभिः निर्दोषापीत्यर्थः ।

आश्रमान्तेषु च मया त्यक्त्या त्वं भविष्यसि ।
 राक्षः शासनमादाय तथैव किल दौर्हृदम्^(२४) ।
 तदेतज्जाह्नवीतीरे ब्रह्मर्षीणां तपोवनम् ।
 पुण्यं च रमणीयं च, मा विषादं कथाः शृणु मे ॥
 राज्ञो दशरथस्यैव पितुर्मे मुनिपुङ्गवः ।
 मत्वा परमको^(२५) विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः ॥
 पादच्छाया^(२६) मुपागम्य सुखमस्य महात्मनः ।
 उपवासपरैकाया वस त्वं जनकात्मजे ॥
 पतिव्रतात्वमास्थाय रामं कृत्वा सदा हृदि ।
 श्रेयस्ते परमं देवि तथा कृत्वा भविष्यति ॥

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनकात्मजा ।
 परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥
 मा मुह्यन्तमिदमंशा वाप्यय्याकुलेक्षणा ।
 लक्ष्मणं दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥
 मामिकेयं तनुर्नूनं स्मृष्टा दुःखाय लक्ष्मण ।
 धात्रा, यस्यास्तथा मेऽद्य दुःखमूर्त्तिः^(२७) प्रदृश्यते ॥

(२४) दौर्हृदम् आदाय गर्भिण्या अभिस्रपितमवश्यं कार्यमिति ज्ञात्वा
 इत्यर्थः ।

(२५) परमकोः श्रेष्ठः (म्याधि कण्ठः) ।

(२६) पादच्छायां पादसूत्रं तस्यास्तन्यमिति यावत् ।

(२७) मूर्त्तिनाम् दुःखसमूहः ।

किन्तु पापं कृतं पूर्वं, तौ वा दारैर्विधायितः ।
 याहं गृहसमाचारा त्यक्त्वा नृपतिना सती ॥
 पुराहंसाश्रमेऽत्रात्मं रामपादानुवर्तिनी ॥
 अनुद्वेष्टापिसौमित्रे दुःखे च परिवर्तिनी ॥
 सा कथं ह्याश्रमे सौम्यं वक्ष्यामि विजनीकृता ॥
 अस्त्रास्यामि च कस्याहं दुःखं दुःखपरायणा
 किन्तु वक्ष्यामि मुनिषु कस्य चासत् कृतं प्रभोः ।
 कस्मिन् वा कौरवे त्यक्त्वा राघवेण महात्मना ॥
 न खल्वद्येव सौमित्रे जावितं जाह्नवीजले ।
 त्यजेयं, राजवंशस्तु भर्तु मे परिहास्यते (२८) ॥
 ययाज्ञां कुरुसौमित्रे त्यज्य (२९) मां दुःखभागिनीम् ।
 निदेशे स्वीयतां राज्ञः, शृणु चेदं वचो मम ॥
 अश्रूणामविशेषेण प्राञ्जलिप्रयत्ने (३०) मे ।
 शिरसा बन्ध (३१) चरणौ कुशलं ब्रूहि लक्षण ॥

(२८) परिहास्यते विन्दिष्यी भविष्यतीत्यर्थः ।

(२९) त्यज्य इति आर्षः प्रयोगः, त्यक्त्वा ।

(३०) प्रकटाञ्जलियहणसमेतेन इति शिरोविशेषणम् ।

(३१) बन्ध इति आर्षः प्रयोगः, बन्धित्वा ।

वक्तव्यं नृपतिर्धर्मेषु सुसमाहितः ।
 जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव ॥
 भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः ।
 अहं त्यक्त्वा त्वया वीर अयशोभीरुणा जने ॥
 यच्च ते वचनीयं^(१२) स्यादपवादसमुत्थितम्^(१३) ।
 मया च परिहृत्तं यं त्वं हि मे परमा गतिः ॥
 वक्तव्यं नृपतिर्धर्मेषु सुसमाहितः ।
 यथा भ्रातृषु वक्तव्यास्तथा पौत्रेषु नित्यदा ॥
 परमो ह्येष धर्मोऽस्ति, तस्मात् कीर्त्तिरनुत्तमा ॥
 अहं नु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ।
 यथापवादः पौराणां तथैव रघुनन्दन ॥
 पतिर्हि देवता नार्थ्याः, पतिर्वन्धुः, पतिर्गुरुः ।
 प्राणैरपि प्रियं तस्मात् भक्तः कार्यं विशेषतः ॥
 इति मद्बचनाद्रामो वक्तव्यो मम संग्रहम्^(१४) ॥

(१२) वचनीयं निन्दा ।

(१३) अपवादः मम अस्माधुल्लापपाठ्यातिः तस्मात् समुत्थितमुत्पन्नम् ।

(१४) यथा पौराणाम् अपवादः अपगच्छेत् तथैव कुरु इत्यर्थः ।

(१५) रामं प्रति मद्रक्तस्य संक्षेपमन्यर्थः ।

इति ब्रुवन्त्यां स्मितायां लक्ष्मणो दीनचेतनः ।
 शिरसा वन्द्य^(३६) धरणीं व्याहृत्तुं न शक्नाक ह ॥
 प्रदक्षिणञ्च तां कृत्वा^(३७) रुदन्नेव महास्वनम् ।
 आरूढ पुनर्नावं नाविकं चाभ्यर्चयत् ॥
 स गत्वात्तोत्तरं तीरं शोकभारसमन्वितः ।
 समूढं द्रव दुःखेन रथमभ्यारूढं तम्^(३८) ॥
 मुञ्जमुज्जः परावृत्त्य दृष्ट्वा सीतामनाथवत् ।
 चेष्टन्तीं^(३९) परतीरस्थां लक्ष्मणः प्रययावथ ॥
 दूरस्थं रथमालोक्य लक्ष्मणं च मुञ्जमुज्जः ।
 निरीक्षमाणं तूद्विग्नां सीतां शोकः समाविशत् ॥

(३६) वन्द्य इति आर्पः प्रयोगः । वन्दित्वा ।

(३७) प्रदक्षिणं कृत्वा, आर्पः प्रयोगः । प्रदक्षिणीकृत्य ।

(३८) अभ्यारूढत्, आर्पः प्रयोगः । अभ्यारूढत् ।

(३९) चेष्टन्तीम्, आर्पः प्रयोगः । चेष्टमानाम् ।

मार्कण्डेय-पुराणम् ।

—०—

हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ।

हरिश्चन्द्रेति^(१) राजर्षि-रासीत् चेतोयुगे पुरा ।
 धर्मात्मा पृथिवीपालः प्रोत्सर्गकीर्त्ति-रुत्तमः ॥
 न दुर्भिक्षं न च व्यधि-र्नाकालमरणं नृणाम् ।
 नाधर्मरुचयः पौरा-स्तस्मिन् प्रासन्ति पार्थिवे ॥
 स कदाचिन्महाबाहु ररय्यनुसरन् मृगम् ।
 गृध्राव शब्दमसकत् त्रायस्वेत्यथ घोषिताम् ॥
 स विहाय मृगं राजा मा भेषीरित्यभाषत ।
 मयि शासति दुर्मेधाः कोऽयमन्यायवृत्तिमान् ॥
 तत्कण्डितानुमारी च क्रोधादिदमशाप्रवीत् ।
 कोऽयं बध्नाति वस्तान्ते पात्रकं पापकृत्तरः ।
 बलोष्णतेजसा दीप्ते मयि पत्यावपस्यति ॥
 कोऽयं मन्त्रार्मुकान्तेण-विदीपितं दिगेन्तरेः ।
 ग्नेर्निभिन्नमर्वाङ्गो दीप्यन्तिदा प्रवेक्ष्यति ॥

(१) 'हरिश्चन्द्र इति' मन्थिरः ।

(२) स्त्रीरूपधारिणीनां विद्यानामित्यर्थः ।

(३) यत्नेन कायिकश्रमा उर्ध्वेन तीव्रं तेजसा क्रोधदग्धप्रतापः ।

विश्वामित्रस्ततः क्रुद्धः श्रुत्वा तन्नृपतेर्वचः ।
 सुदूरात् तं समालोक्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
 न चापि राजा ते दृष्ट्वा विश्वामित्रं तपोनिधिम् ।
 भीतः प्राविपतात्यथ सहसाश्वत्थपर्णवत् ॥
 ततः स राजा विनयात् प्रणिपत्याभ्यभाषत ॥१॥
 भगवन्नेष मे धर्मो नापराधो मम प्रभो ।
 न क्रोद्धमर्हसि मुने निजधर्मरतस्य मे^(४) ॥२॥
 दातव्यं रक्षितव्यञ्च धर्मज्ञेन महीक्षिता ।
 चापं चोद्यत्य योद्धव्यं धर्मशास्त्रानुसारतः ॥

विश्वामित्र उवाच ।

दातव्यं कस्य^(५) ? के रक्ष्याः ? केर्याद्धव्यञ्च ते नृप ?
 क्षिप्रमेतन्ममाचक्षु यद्यधर्मभयं तत्र ॥

राजोवाच ।

दातव्यं विप्रमुख्येभ्यो ये चान्ये कृशवृत्तयः^(६) ॥
 रक्ष्या भीताः, सता युद्धं कर्त्तव्यं परिपन्थिभिः^(७) ॥

(४) निजधर्मरताय मद्दामित्यर्थः ।

(५) कस्य कस्य इत्यर्थः ।

(६) कृश लीला क्षम्या इति यावन् इतिः जीवनीपायः येषां ते
दरिद्रा इत्यर्थः ।

(७) परिपन्थिभिः शत्रुभिः ।

विश्वामित्र उवाच ।

यदि राजा भवान् सम्यक् राजधर्ममवेक्षसे ।
निर्व्विष्टकामो^(८) विप्रोऽहं, दीयतामिष्टदक्षिणा ॥

एतद्राजा वचः श्रुत्वा प्रहृष्टेनात्तरात्मना ।
पुनर्जातमिवात्मानं मेने प्राह च कौशिकम् ।
उच्यतां भगवन् यत्ते दातव्यमविशङ्कितम् ।
दत्तमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात् सुदुर्लभम् ॥
हिरण्यं^(९) वा सुवर्णं वा पुत्रः पत्नी कर्त्तव्यरम् ।
प्राणा रीज्यं पुरं लक्ष्मी र्यदाभिप्रेतमात्मनः ॥

विश्वामित्र उवाच ।

राजन् प्रतिगृहीतोऽयं यस्ते दत्तः प्रतिग्रहः ।
प्रयच्छ प्रथमं तावत् दक्षिणां राजसौम्यिकम् ॥

राजावाच ।

ब्रह्मन्तामपि दास्यामि दक्षिणां भवता ह्यहम् ।
त्रियतां द्विजग्राह्यं यस्तवेष्टः प्रतिग्रहः ॥

निर्व्विष्टं भोक्तुं कामोऽभिलाषो यस्य सः, भोगाभिलाषी । 'निर्व्विशो
भूति भोग्योः' इत्यमरः ।

हिरण्यं रूप्यम् । 'अकुर्यं च नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'स्यात्
कोपश्च हिरण्यश्च हंसरूपी कृताकृत' इत्यमरः ।

विश्वामित्र उवाच ।

महागरां धरामेतां सभृद्भूदयामपत्तनाम् ।
 राज्ञश्च सकलं वीर रथाश्वगजसङ्कुलम् ।
 कोष्ठागारश्च^(१०) कोषश्च, यच्चान्यत् विद्यते तत्र ।
 विना भार्याञ्च पुत्रञ्च शरीरञ्च तवानघ ॥
 धर्मञ्च सर्वधर्मज्ञ यो धान्तमनुगच्छति ।
 बहूना वा किमुक्तेन, सर्वमन्यत् प्रदीयताम् ॥
 प्रहृष्टेनैव मनसा सोऽबिकारमुखो नृपः ।
 तस्यर्षेवचनं श्रुत्वा तथेत्याह कृताञ्जलिः ॥

विश्वामित्र उवाच ।

सर्वस्वं यदि मे दत्तं राज्यमुर्वी बलं धनम् ।
 प्रभुत्वं कस्य राजर्षे राज्यस्ये तापसे मयि ? ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ।

पूर्वं यस्मिन्नदत्ता ते काले राज्यवतो मही ।
 तस्मिन्नपि भवान् स्वामी, किमुताद्य महोपतिः ॥

विश्वामित्र उवाच ।

यदि राजस्त्वया दत्ता मम सर्व्वा तसुन्दरा ।
 यत्र मे विषये स्वाम्यं तस्मान्निष्क्रान्तमर्हसि ।

श्रीजीसुत्रादि-सकलं मुक्ता भूषणसंग्रहम् ।

तद्वत्कलमावध्य बह पद्मरा सुतेन च ॥ (युग्मकम्)

श्रुत्वा राजा ततो वाक्यं वज्रपातोपमं मुनेः ।

मुहूर्त्तमासीन्निशेष्टो नाहमस्मीत्येवमिति यत् ॥

महर्त्तात् प्राप्य संज्ञां तु ब्रह्मशापभयातुरः ॥

ज्ञात्वा वज्रिष्ठं जलम् (११) सर्व्वत्यामेऽकरोन्मतिम् ।

तथेति चोक्त्वा कृत्वा च राजा गन्तुं प्रचक्रमे ।

स्वपद्मरा श्रेयया सार्द्धं बालकेनात्मजेन च ॥

व्रजतः ब्र ततो रुद्धा पन्थानं प्राह तं नृपम् ।

क थास्यसीत्यदत्त्वा मे दक्षिणां राजसीयिकीम् ॥

राजोवाच ।

भगवन् राज्यमेतस्मै दत्तं निहतकण्टकम् ।

अत्रश्लिष्टमिदं ब्रह्मन्वय देहवयं मम ॥

विश्वामित्र उवाच ।

तथापि खजु दातव्या त्वया मे यन्मदक्षिणा ।

विशेषतो ब्राह्मणानां हन्यदत्तं प्रतिश्रुतम् ॥

(११) गङ्गाश्वसि तपःसाधनार्थं बहिर्गतम् । यथा

निश्चकाम महार्त्ताञ्ज्जलवासान् पुरीक्षितः ।

वज्रिष्ठो वादशाब्दान् गङ्गापार्य्यपिती मुनिः ॥

मार्कण्डेयपुराणम् ।

प्रतिश्रुत्य च दातॄन् योद्धॄन् चातॄन् यिभिः ।
रक्षितॄन् यस्तथा चान्तास्त्वयैव प्राक् प्रतिश्रुतम् ॥
राजोवाच ।

भगवन् साम्प्रतं नास्ति, दास्ये कालक्रमेण ते ।
प्रसादं कुरु विप्रपिसदभावः^(१२) मनुचिन्त्य च ॥

विश्वामित्र उवाच ।

किंप्रमाणो मया कालः प्रतीक्ष्यस्ते नराधिप ।
शत्रुमाचक्षुः, शत्रुमाग्निरन्यथा त्वां प्रधत्स्यति ॥

राजोवाच ।

मामेन तव विप्रर्षेः प्रदीस्ये दक्षिणासनम् ।
साम्प्रतं नास्ति मे वित्तमनुशां दातुमर्हसि ॥

विश्वामित्र उवाच ।

गच्छ गच्छ नृपश्रेष्ठ, स्वधर्ममनुपालय ।
शिवस्य तेऽर्घ्वा भवतु, मा सन्तु परिपन्थिनः ॥
अनुज्ञातः स गच्छति जगाम वसुधाधिपः ।
पद्भ्यामनुचिता गन्तुमन्वगच्छ च तं प्रिया ॥

(१२) विप्रर्षिणा वशिष्ठेन सह सदाशिव सौदाश्वाम प्रसादं कुरु
विप्रर्षेः सदाशिवमनुचिन्त्य मे' इति पाठे तु मम सदाशिवं सदाशिवप्राप्तं
विविधं इत्यर्थः ।

ते मर्त्यं नृपश्रेष्ठं निर्यान्तं समूतं पुरात् ।
 दृष्ट्वा प्रचक्रुः पौरा राज्ञश्चैवानुयायिनः ॥
 हा नाथ किं जहास्यमानित्यार्त्तिपरिपीडितान् ।
 त्वं धर्मतत्परो राजन् दीनानुग्रहकृत् तथा ॥
 नयास्मानपि राजर्षे यदि धर्ममवेक्षसे ॥
 मङ्गलं तिष्ठ राजेन्द्र, भवतो मुखपङ्कजम् ।
 पित्राम नेत्रभ्रमरैः (११), कदा द्रव्यामहे (१२) पुनः ॥
 यस्य प्रयातस्य पुरो यान्ति प्रहे च पार्थिवाः ।
 तयानुयाति भार्य्यं गृहीत्वा बालकं सुतम् ॥
 यज्ञ भूयाः प्रयातस्य यान्द्यग्रे कुञ्जरस्थिताः ।
 स एव पद्भ्यां राजेन्द्रो हरिश्चन्द्रोऽयं गच्छति ॥
 हा राजन् सुकुमारं ते सुभ्रु सुत्वमनुमम ।
 पथि पांगुपरिक्लिष्टं मुखं कीदृक् भविष्यति ॥
 तिष्ठ तिष्ठ नृपश्रेष्ठ, स्वधर्ममनुपालय ।
 आनृणस्यं (१३) परो धर्मः चित्रिणां विशेषतः ॥

(११) यथा भ्रमरा अरविन्दमकरन्दं पिवन्ति, तथा त्रयं लोचनभ्रमराः ।

मुखं पित्राम्, भवत्याखं मण्डपमवलीकृत्याम् इत्यर्थः ।

(१२) द्रव्यः मह इति आर्थः प्रयोगः । द्रव्यामः ।

(१३) आनृणस्यम् अक्रीयम्, आर्त्ताणां परिद्वान्मिति यावत् ।

“सतात् किल दासत इत्युदयः सतस्य शब्दो भवनेन च ॥”

वसुवशम्

किं दारैः किं सुतेर्नाथ धनैर्धान्यैरथापि वा ।

सर्वमेतत् परित्यज्य कार्याभूता (१४) वयं तव ॥

हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन् किं जहासि नः

यत्र त्वं तत्र हि वयं, तत् सुखं यत्र वै भवान् ॥

नरको यत्र न भवान्, स स्वर्गा यत्र नो नृपः ॥

इति पौरवचः श्रुत्वा राजा शोकपरिमुतः ।

अतिष्ठत् (१७) तदा मार्गं तेषामेवानुकम्पया ॥

विश्वामित्रोऽपि तं दृष्ट्वा पौरवाक्यांगंलावृतम् ।

रोषामर्षविद्वत्ताक्षः समागम्य वचोऽब्रवीत् ॥

धिकं त्वां दृष्टुमर्चाचार-मनृतं जिह्मभाषिणम् ।

मम (१८) राज्यं प्रदत्त्वा (१९) यः पुनश्चक्रिष्टुमिच्छसि ।

इत्युक्तः प्ररुषं तेन गच्छामीति सतेपथुः ।

अत्रैव ययौ शीघ्रमाकर्षन् दयितां करे ॥

कर्षितस्तां प्रियां भार्यां सुकुमारीं अमातुराम् ।

दण्डकाष्ठेन सहसा तं डयामास कौशिकः ॥

(१४) कार्याभूताः कार्येव अनुयायिनः भवाम इति शेषः । 'कार्येव तां भूपतिरन्वगच्छत् ।' रघुवंशम् ।

(१७) तिष्ठामीति स्वामिप्राथं प्रकटितवानित्यर्थः । 'प्रतिज्ञानिनाय-
प्रकाशे संप्रत्यगाद्यस्य' इति मुग्धबोधगवात् आत्मनेपदम् ।

(१८) मम इत्याधर्मम्, मत्तम् ।

(१९) प्रदत्त्वा इत्याधर्मम्, प्रदाय ।

तां तथा तादृतां दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रो नराधिपः ।

गच्छामीत्याह दुःखार्त्ताः शान्त्युत् किञ्चिदुदाहरत ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा स राजा प्रययौ शनैः ॥

श्रेययानुगतो दुःखी भार्यया बालपुत्रया ॥

स येयौ वसुधापालो दिव्यां धाराणसीं पुरीम् ॥

नैषा मनुष्यभोग्या गृहि पूलपाणेः परियहः ॥

जगाम पद्भ्यां दुःखार्त्तः सह पत्न्या समाकुलः ॥

पुरीप्रवेशे ददृशे (२१) विश्वामित्रमवस्थितम् ॥

तं दृष्ट्वा स्वमनुप्राप्तं विनयावनतोऽभवत् ॥

प्राह चैवाञ्जलिं कृत्वा हरिश्चन्द्रो महामुनिम् ॥

दमे प्राणाः सुतशायमिधं पत्नी मुने मम ।

येन कृत्यं तत्रैतेषु तं गृहाणार्थमुत्तमम् ॥

यशान्यत् कार्यमस्माभिस्तदनुज्ज्ञातुमर्हसि ॥

विश्वामित्र उवाच ।

पूर्णः स मासो राजर्षे, दीयतां मम दक्षिणा ।

राजसूयनिमित्तं, ते स्मर्यते स्ववचो यदि ॥

२०) परियह्यते चामी इति परियहः, अधिकार इति यावत् ।

२१) ददृशे इत्यवस्थानेपदमाहम् । ददृशे ।

राजोवाच ।

ब्रह्मन्नयेव सम्पूर्णं मर्षिः स्नानतपोबलः ।
तिष्ठत्येतद्दिनैर्देयं तत् प्रतीक्षस्व मां चिरम् ॥

विश्वामित्र उवाच ।

एवमस्तु महाराज, आर्गमिव्याम्यहं पुनः ।
भाषं तव प्रदास्यामि न चेदद्य प्रदास्यामि ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो राजा प्यचित्तयत्तदा ।
कथमस्मै प्रदास्यामि दुर्विणां प्राक् प्रतिश्रुताम् ॥
कुतः पुष्टानि मित्राणि, कुतोऽर्थः साम्प्रतं मम ।
प्रतिग्रहः प्रदुष्टो मे, तच्च याचाम्यहं कथम् ॥
किन्नु प्राणान् विमुञ्चामि, कां दिशं याम्यकिञ्चनः ॥
यदि नाशं गमिष्यामि अप्रदाय प्रतिश्रुतम् ।
ब्रह्म खेहत कृमिः पापे भविष्याम्यधमाधमः ॥
अथवा प्रेक्ष्यतां यास्ये^(१), वरमेवात्मविक्रयः ॥

राजानं व्याकुलं दीनं चिन्तयान^(२) मधोमुखम्
प्रत्युवाच तदा पत्नी वाव्यगद्गदद्यो गिरा ॥
त्यज चिन्तां महाराज, स्वसत्यमनुपालय ॥
अगानवत् वर्जनीयो नरः स यवहिष्कृतः ॥

(१) यास्ये इत्याषं, यास्यामि

(२) चिन्तयामित्याषं, चिन्तयन्म

नातः परतरं धर्मं वदन्ति, पुरुषस्य तु ।
 योऽदृशं पुरुषथात्र स्वस्य परिपालनम् ॥
 अग्निहोत्रमधीतञ्च दानाद्याः सकलाः क्रियाः ।
 भवन्ति तस्य विफला यस्य वाक्यमकारणम् ॥
 मयं यत्नमिदितं^(२४) धर्मशस्त्रेषु धीमताम्
 तारणायानृतं तद्वत् पातनायाकृतात्मनाम् ॥
 मत्प्राश्नमेधानाहृत्य राजसूयं च पार्थिव ।
 कृती जनस्य तः स्वर्गादसत्यवचनात् सकृत् ।
 राजन् जातमपत्यं मे—इत्युक्त्वा प्रहरोद ह ।
 बाष्पांश्च भूतनेत्रां तामुवाचेदं महीपतिः ॥
 विमञ्च भद्रे सत्त्वासमर्थं तिष्ठति बालकः
 उच्यतां वक्तव्यमासि यद् वाक्यमृतभाषिणि ॥

राजपत्न्यववाच ।

राजन् जातमपत्यं मे, सतां पुत्रफलाः स्त्रियः ।
 स-भां प्रदाय विन्तु देहि विप्राय दक्षिणाम् ॥
 एतदाक्यमुपश्रुत्य यथौ मोहं महीपतिः ।
 प्रतिलभ्य च संज्ञां स विजलापातिदुःस्वितः ॥
 महद्दुःखमिदं भद्रे यत्त्वमेवं ब्रवीषि माम् ।
 किं तव स्मितमंलापाः मम पापस्य विस्मृताः ॥

हा हा कथं त्वया शक्यं वक्तुमेतत् शुचिस्मिते ।
 दुर्वाच्यमेतदचनं, कर्त्तुं शक्याम्यहं कथम् ॥
 इत्युक्त्वा स न पश्येष्टो धिगधिगित्यसकृत् भुवन् ।
 निपपात महीपृष्ठे मूर्च्छयाम्भिपरिभ्रुतः ॥
 शयानं भवितुं दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रं महीपतिम् ।
 उवाचे हं सकृत्कणं राजपत्नी सुदुःखिता ॥
 हा महाराज कस्येदमपथ्यानादुपागतम् ॥
 यत्त्वं निपतितो भूमौ राङ्गवास्तुरणोचितः ॥
 येनाग्रे कोटिशो वित्तं विप्राणामपवर्जितम् ।
 स एष पृथिवीनाथो भूमौ स्वपिति मे पतिः ॥
 हा कष्टं किं तवानेन कृतं देव महीक्षिता ।
 यदिच्छेपेन्द्रतुल्योऽयं नरितः प्रस्त्रायिनीं दशाम् ॥
 इत्युक्त्वा सापि सुश्रोणी मूर्च्छिता निपपात ह ।
 भक्तुं दुःखमहाभारेणामह्येनातिपीडिता ॥
 तौ तथा पतितौ भूमावनाथौ पितरौ शिशुः ।
 दृष्ट्वात्यर्थं क्षुधाविष्टः प्राह वाक्यं सुदुःखितः ॥
 तात तात ददस्वान्नमम्याम्भ मेजिनं दद (२५) ।
 क्षम्ये बलवती जाता जिह्वायं शुष्यते (२६) तथा ॥

(२५) अपथ्यानात् अहितचित्तनात् अभिशपादिति यावत् ।

(२६) दद इत्यार्षम्, ददस्व । (२७) शुष्यते इत्यार्षम्, शुष्यति ।

एतस्मिन्न तरे प्राप्तो विश्वामित्रो महातिपाः ।
 कालंकल्प इव क्रौंचो मागितुं दक्षिणाधनम् ॥ ५० ॥
 दृष्ट्वा तु तं हरिश्चन्द्रं पतितं भुवि मर्च्छितम् ।
 स वारिणा समभ्युक्ष्य राजानमिदमब्रवीत् ॥ ५१ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र तां ददस्वैष्टदाक्षिणाम् ।
 अङ्गं धारयतो दुःखमहन्यहनिं वर्द्धते ॥ ५२ ॥
 आयायमानः स तदा हिनग्नीतेन वारिणा
 अवाप्य चेतनां राजा विश्वामित्रमवेक्ष्य च ।
 पुनर्मे हि समापेदे,—अथ क्रोधं ययौ मुनिः ॥
 समाश्रास्य स राजानं वाक्यमाह दिजोत्तमः ।
 दीयतां दक्षिणा सा मे यदि धर्ममवेक्षसे ॥
 सत्येनर्कः प्रतपति, सत्ये तिष्ठति मेदिनी ।
 स यमुक्तं परोधर्मः, स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥
 अथमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
 अथमेधसहस्रादि सत्यमेव विशिष्यते ॥
 अथवा किं मेमेतेन सत्त्वा प्रोक्तेन कारणम् ।
 अनर्थं पापमंकल्पे क्रूरे चानृतवादिनि ।
 त्वयि राजन् प्रभवति सद्भावः श्रूयतां मम ॥
 अथ मे दक्षिणां राजन् न दास्यति मवान् यदि ।
 अस्माच्चलं प्रयातः कं शस्यामि त्वां ततो भुवम् ॥ ५३ ॥

इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो राजा चासिद्भयात्तरः ।

कान्दिग्भूतो^(२८) धर्मो निःस्त्रो नृशंसेन धनार्हितः^(२९) ॥

भार्यास्य भयः प्राचेद क्रियतां वचनं मम ।

मां प्रापानलिनिर्द्दग्धः^(३०) प्रञ्चलमुपयास्यसि ॥

तथा नोद्यमानस्तु राजा पत्न्या पुनः पुनः ।

प्राचेद्भेदे करोम्येष विक्रयं तव निधेयः^(३१) ॥

नृशंसेरपि यत् कर्तुं न शक्यं तत् करोम्यहम् ।

यदि मे शक्यते वाणी वक्तुमीदृक् सुदुर्वचः ॥

एवमुक्त्वा ततो भार्यां गत्वा नगरमातुरः ।

वाप्यापिहितकण्ठाक्षो राजा वचनमब्रवीत् ॥

भो भो नागरिकाः सर्वे शृणुध्वं वचनं मम ।

किं मां पृच्छथ कस्त्वं भोः, नृशंसोऽहममानुषः ।

राक्षसो वातिकीठिनस्ततः पापतरोऽपि वा ।

विक्रेतुं दयितां प्राप्तो यो न प्राणांस्य गम्यहम् ॥

यदि वः कस्यचित् कार्यं दास्या प्राणेष्वपि मम ।

मं ब्रवीतु त्वरायुक्तो द्यावत्संधारयाम्यहम् ॥

(२८) कां दिग्भं गमिष्यामीति हताशभूतः ।

(२९) धनम् (सुव्यक्तम्) अर्हितः याचितः ।

(३०) निर्द्दग्धः निष्कलणः ।

(३१) प्राणानिति शेषः ।

अयं दृष्ट्वा द्विजः कश्चिदागत्याह नराधिपम् ।
 नतर्पयस्य मे दोषोमहं क्रेता धनप्रदः ॥
 अस्ति मे वित्तमस्तोकं, सुकुमारी च मे प्रिया ।
 गृहकर्म न शक्नोति कर्त्तुं तस्मात् प्रयच्छ मे ॥
 वार्मण्यता-वयो-रूप-शीलानां योषितस्तव ।
 अनुरूपमिदं विजितं गृहाणार्पय चाबन्ताम् ॥
 एवमर्क्तस्य विप्रेण हरिश्चन्द्रस्य भूपतेः ।
 अर्पयित(३२) मनो दुःखान्न जैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥
 ततः स विप्रो नृपतेर्वल्किलान्ते दृढं धनम् ।
 बद्धा केशेष्वद्यादीय नृपपत्नीमकचूत ॥
 हरीद रोहिताम्बोऽपि दृष्ट्वाकृष्टां तु मातरम् ।
 हस्तेन वस्त्रमाकर्षन् काकपचधरः(३३) शिशुः ॥

राजपत्न्यवाच ।

भृश्वार्य्यं मुञ्च तावन्मां यावत् पश्याम्यहं शिशुम् ।
 दक्षभं दर्शनं तति पुनरस्य भविष्यति ॥
 पश्याद्भुवत्स मामेवं मातरं दास्यतां गताम् ।
 मा मां स्पर्शो राजन्नुच अस्पृश्याहं तवाधना ॥

(३२) अर्पयित (विदीय) भवन् । विपुर्लोकान् हृष्याती दर्शयाम्यं लब्धम् ।
 (३३) शिशुगण्डकधारी । "काकपचधरः शिशुगण्डकः" इत्यमरः ।

ततः स बालः सहसा दृष्ट्वा कृष्टां तु मातरम् ।

समभ्यधावदुर्वेति वदन् सास्त्राविलेखणः ॥ २४ ॥

तमागते दिजः क्रोधात् बालमभ्याहृतः (२४) पर्दे ।

वदस्व योऽपि सोऽमेति नैवामुच्यत मातरम् ॥ २५ ॥

राजपत्न्यवाच ।

प्रसादं कुरु मे नृपाय क्रीणोष्ये सच्च बालकम् ॥ २६ ॥

क्रीतापि नाहं भवतो विनैतं कार्यसाधिका ॥

इत्थं ममाद्यभाग्यायाः प्रसादप्रमुखो भव । ॥ २७ ॥

मां संयोजय बालेन वत्सनेन पयस्विनीम् ॥

बाल्य उवाच ।

मृक्षतां वित्तशेषं भोः दीयतां मम बालकः ।

स्त्रीपुंसौ (२८) धर्मशास्त्रज्ञैः कृतमेव हि वेतनम् ।

शतं सहस्रं खलञ्च कोटिर्मुख्यं तथापरैः ॥

तथैव तस्य तद्वित्तं बद्धोत्तरपटे ततः ।

प्रगृह्य बालकं मात्रा सहैकस्थमवन्धयत (२९) ॥

नीयमानौ ततो दृष्ट्वा भार्या-पुत्रौ स पार्थिवः ।

विललाप मुदुःखार्त्ता निश्चस्योष्णं पुनः पुनः ॥

(२४) अहृत इति शार्ङ्गः प्रयोगः । अहृत ।

(२५) स्त्रीपुंसोरित्थार्थम् स्त्रीपुंसयोः ।

(२६) पुरादिगर्भोप बन्धयानो लङ्ङ ।

द्यां न वायु न चादित्यो नैन्दुनंच पृथग्जनाः (१०) ।

दृष्टवन्तः पुरा पत्नीं सेयं दासत्वमागता ।

सूर्यवंशप्रसूतोऽयं सुकुमारकराङ्गुलिः ।

सर्वाप्तो विक्रयं बालो धिङ्मोमस्तु सुदुर्मतिम् ॥

हा प्रिये हा विप्रोऽवेत्स ममानार्यस्य दुर्नयैः ।

देवाधीनां दशां प्राप्नो न मृतोऽस्मि तथापि, धिक्

एवं विलपतो राज्ञः स विप्रोऽन्तरधीयत (१८) ।

वृषगेहादिभिस्तु द्वैस्तावदाय त्वरान्वितः ।

विश्वामित्रस्ततः प्राप्तो नृपं वित्तमयाचत ।

तस्मै समर्पयामास हरिश्चन्द्रोऽपि तद्वनम् ॥

तद्वित्तं लोकमालोक्य दारविक्रयसम्भवम् ।

शोकाभिभूतं राजानं कुपितः कौशिकोऽब्रवीत् ।

चत्रवन्तो (१९) ममेमां त्वं सदृशीं यज्ञदक्षिणाम् ।

मम्यसे यदि, तत् क्षिप्रं दृश्यतां मे बलं परम् ।

तपसोऽत्र सुतप्रस्य ब्राह्मणस्यामलस्य च ।

मत्प्रभावस्य चोयस्य शुद्धस्याध्ययनस्य च ॥

(१०) नीचजनाः ।

(१८) अन्तरधीयत इत्याहः प्रयोजः, अन्तरधत्त ।

(१९) निन्दायां वन्धुशब्दः प्रयुज्यते, यथा ब्रह्मवन्धुः, अचरन्धुः ।

इति त्रिंशोऽध्यायः ।

संस्कृत-पाठः ।

‘राजोवाच ।

अन्या^२ दास्यामि भगवन्, कालः^१ कश्चित् प्रतीक्ष्य^३ तारम् ।
साम्प्रतं^४ नास्ति, विक्रीता पत्नी पुत्रश्च बालकः ॥

विश्वामित्र उवाच ।

चतुर्भाग^५ स्थितो यो^६ यं दिवसस्य^७ नराधिप ।
एष^८ एव प्रतीक्ष्यो मे, वक्तव्यं नोत्तरं त्वया ॥
तमेवमुक्त्वा राजानं निर्घृणं निष्ठुरं वचः ।
तदादाय धनं तूणं कुपितः कौशिको ययौ ॥

विश्वामित्रे गते राजा भयशोकाध्विमध्यगः ।
मूर्खाकारं विनिश्चित्य प्रोवाचोच्चैरिदं वचः ॥
वित्तक्रीतेन यस्यार्थो मया प्रेक्ष्येण^(४०) मानवाः ।
मं ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्तपति मास्करः ॥
अथाजगाम त्वरितो धर्मशृण्डालरूपधृक् ।
स्वगणाभिवृतो घोरो यष्टिहस्तो निराकृतिः^(४१) ॥

चण्डाल उवाच ।

अहमर्थी त्वया, शीघ्रं कथय स्वात्मवेतनम् ।
शोकेन^१ बद्धना वापि^२ येन वै लभ्यते भवान् ॥

(४०) प्रेक्ष्येण मत्वेन ।

(४१) रमणीयाकृतिहीनः कुसिताकार इत्यर्थः । अथवा वेदानध्यता,
वेदविरुद्धकार्यकारी वा । “निराकृतिरनाकारेऽस्याध्याये विद्”
इति मेदिनी ।

माकण्डेय-पुराणम् ।

ते तादृशमथालक्ष्य क्रूरदृष्टिं सुनिष्ठुरम् ।
वदन्तमतिदुःशीलं कस्त्वमित्याह पार्थिवः ॥

चण्डाल उवाच ।

चण्डालोऽहमिहाख्यातः प्रवीरति^(४२) पुरेत्तिमे
विख्यातो वध्यवधको मृतकम्वलहारकः ॥

राजोवाच ।

नाहं चण्डालदासत्वमिच्छेयं सुविगर्हितम् ।
वरं शापाग्निना दग्धो न चण्डालवशे गतः ॥
तस्यैवं वदतः प्राप्नो विश्वामित्रस्तपोनिधिः ।
कोपामर्षविदृत्ताच्चः प्राह चेदं नराधिपम् ॥
चण्डालोऽयमनल्पं ते दत्तुं वित्तमपस्थितः ।
कस्मान्न दीयते मह्यमशेषा यज्ञदक्षिणा ॥

हस्तिचन्द्र उवाच ।

भगवन् सूर्यवंशोत्पन्नात्मानं वेद्मि कौशिक ।
कथं चण्डालदासत्वं गमिष्ये^(४३) वित्तकामुकः ॥

विश्वामित्र उवाच ।

यदि चण्डालवित्तं त्वमात्मविक्रयजन्य मे ।
न प्रदास्यसि कालेन^(४४) शस्यामि त्वामसंशयम् ॥

(४२) प्रवीरः इति मन्त्रिरार्षः ।

(४३) गमिष्ये इत्यत्र चाकनेपदमार्पम्, गमिष्यामि ।

हरिश्चन्द्रस्ततो राजा चिन्तावस्थितजीवितः ।
 प्रसादेति वदन पादावृष्टेर्जया च विक्कलः ॥
 दासोऽस्मयात्तोऽस्मि भीतोऽस्मि तदभक्तश्च विशेषतः ।
 कुरु प्रसादं विप्रर्षे, कष्टा चण्डालसङ्गतिः ॥
 भवेयं वित्तशेषेण सर्वकर्मकरो वशः ।
 तत्रैव मुनिगार्ह ल प्रेष्यश्चित्तानुवर्त्तकः ॥

विश्वामित्र उवाच ।

यदि प्रेष्यो मम भवान्, चण्डालाय ततो मया ।
 दासभावमनुप्राप्नो दत्तो वित्ताख्युदेन वै ॥
 एवमुक्ते तदा तेन अपाको^(४४) दृष्टमानसः ॥
 विश्वामित्राय तद्व्यं दत्त्वा बद्धा नरेश्वरम् ।
 दण्डप्रहारसम्प्राप्तमतीव व्याकुलेन्द्रियम् ।
 दृष्टबन्धुवियोगार्त्तमन्यन्नजपकणम्^(४५) ॥
 हरिश्चन्द्रस्ततो राजा वर्षं चण्डालपक्षणे ।
 प्रातर्मध्याह्नसमये सार्धञ्चैतदगायत^(४६) ॥
 बाला दीनमुखी दृष्ट्वा बालं दीनमुखं पुरः ।
 मां स्मरत्यसुखाविष्टा, भोषयिष्यति नो नृपः ॥

(४४) ककुभक्षकः, चण्डाल इति यावत् ।

(४५) "पक्षः श्वराख्यः" इत्यमरः ।

(४६) अगायत इत्यत्रात्मनेपदसार्धम्, अगायत ।

उपात्तवित्तो विप्रोऽय दत्त्वा वित्तमनोऽधिकम् ।
 न स मां मृगशीवाक्षी वेत्ति पापतरं कृतम् ४७) ।
 राज्यं नाशः सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः ।
 प्राप्ता चण्डालता चेयं—अहो दुःस्वपरम्परा ।
 एवं स न्यवसन्नित्यं संस्मरन् दयितं सुतम् ।
 भार्यां चात्मसमाविष्टां हतसर्वस्व आर्तुरः ॥

कस्यचित् त्वश कालस्य मृतचेलापहारकः ।
 हरिश्चन्द्रेऽभवद् राजा शशाने तद्वशानुगः ॥
 चण्डालेनानुशिष्टश्च मृतचेलापहारिणः ।
 शवागमनं सन्निच्छन्निह तिष्ठ दिवानिशम् ॥
 ददं राशे धनं देयं षष्ठभागं शवं प्रति ।
 त्रयस्तु मम भागाः स्युर्द्वा भागौ तव वेतनम् ॥
 दत्ति प्रतिममादिष्टो जगाम शवमन्दिरम् ।
 दिशं तु दक्षिणं, यत्र वाराणस्यां स्थितं तदा ।
 शशाने घोरसन्नादं शिवाशतसमाकुलम् ।
 शवमौलिसमाकीर्णं दुर्गन्धं बहुधूमकम् ॥
 पिशाचभूतवेताल-डाकिनीयक्षसङ्कुलम् ।
 गृध्रगोमायुसङ्कीर्णं श्ववृन्दपरिवारितम् ।
 ज्वलन्मंसवसापङ्कमेदोःसृग्वातसङ्कुलम् ।

नानामृतमुद्वन्नाद-महाकलोलसङ्कुलम् ।
 हा पुत्रमिव हा बन्धा भ्रातर्वत् प्रियेऽयं मे ।
 हा मातर्भागिनेयश्च हा मातुल पितामह ।
 मातामह पितः पौत्र क गतोऽस्येहि हा पते ।
 इत्येवं वदतां यत्र ध्वनिः संश्रूयते महान् ॥ कुलकम् ।
 अद्भुतदग्धाः शवाः श्यावविकसद् नपङ्कतयः ।
 हसन्तीवामिमध्यस्थाः कायस्येष्टं दशा विति ॥
 अग्नेश्चट्टचटा शब्दे वयमामस्थिपङ्क्तिषु ।
 बान्धवाक्रन्दशब्दश्च पुक्कसेषु (४८) प्रहर्षदः ।
 गायतां भूत-वेताल-पिशाचगणी-रक्षसाम् ।
 श्रूयते सुमहाघोषः कल्पात्त इव सर्वतः ॥ युग्मकम् ।
 स राजा तत्र सम्प्राप्नो दुःखितः शोकनोदितः ॥
 हा भुया मल्लिणा विप्राः के तद्राज्यं विधे गतेम् ।
 हा श्रेष्ठे पुत्र हा बाल, मां त्यक्त्वा मन्दभाग्यतम् ।
 विश्वामित्रस्य रोषेण, गताः कुत्रापि ते मम ।
 इत्येवं चिन्तयन्तत्र चण्डालोक्ते समाचरन् ।
 इदं मुम इदं राज्ञो मुख्यचण्डालके त्विदम् ।
 इत्यधोवदथा राजा जीवन् यान्यन्तरं गतः ॥ विशेषकम् ।

जीर्णकपटसुग्रन्थि-कृतकन्यपरिग्रहः ।
 विंतीभस्मरजोलिप्त-मुखबाह्वदराङ्घ्रिकः ।
 नानाभेदोर्वसानज्जा-लिप्तकण्ठाङ्गुलिः श्वसनः ।
 नानाश्वौदनकृताहारदक्षिपरायणः ।
 तदीयमान्यसंश्लेष-कृतमस्तकमण्डनः ।
 न रात्रौ न दिवा शेतं हास्येति प्रवदन् मुहुः ॥
 एवं द्वादश मासास्तु नीताः शतसमीपमाः ॥

अथाजगाम स्वसुतं मृतमादाय क्षापिनीं
 भार्यान्तस्य नरेन्द्रस्य सर्पदंष्ट्रं हि बालिकम् ॥
 हा वस हा पुत्र शिशो इत्येवं वदती मुहुः ।
 कृगा विवर्णा विमनाः पांशुश्चक्षुःशिरोरुहा ॥

राजपत्न्यवाच ।

हा राजन्त्रय बालं त्वं पश्यसीमं महीतले ।
 रनमाणं पुरा दृष्टं दृष्टं पुष्टादिना मृतम् ॥
 तस्या विलापश्चन्दनमाकर्ण्य स नैराधिपः ।
 जगाम त्वरितोऽवेति भविता मृतकम्वलः ॥
 स तां रोहतीं भार्यां नाभ्यजानात्तु पार्थिवः
 विरप्रवाससन्ततां पुनर्जातामिवावलाम् ॥

वापि ते चारुकेशान् पुरा दृष्ट्वा जटालकम् ।
 नाभ्यजानान्नपमता गुष्कटलोपमं नपम् ॥
 मोऽपि कृष्णपटे बालं दृष्ट्वाग्नीविषपीडितम् ।
 नरेन्द्रलक्षणेपितं चित्तामाप नरेश्वरः ॥
 अहो कर्तुं ! नरेन्द्रस्य कस्यापि कुले शिशुः ।
 जातो नीतः कृतान्तेन कामवस्थां दुरात्मना ॥
 एनं दृष्ट्वा हि मे बालं मातुस्तद्गुणशायिनम् ।
 स्मृतिमभ्यागतो बालो रोहिताश्वोऽञ्जलोचनः ॥
 मोऽप्येतामेव मे वत्सो वयोऽवस्थामुपागतः ।
 नीतो यदि न घोरैण कृता तेनात्मनो वशम् ॥

राजपत्न्यावाच ।

हा वत्स कस्य पापस्य अपध्यानादिदं महत् ।
 दुःखमापतितं घोरं यस्यान्तो नोपलभ्यते ।
 हा नाथ राजन् भवता मामनाश्यास्य दुःखिताम् ।
 कापि सन्निष्ठता (५०) स्थाने विश्रब्धं स्थीयते कथम् ॥
 राज्यनीशः सुहृत्त्यागो भार्यातर्नयविक्रयः ।
 हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधे न कृतं त्वया ॥
 इति तस्या वचः श्रुत्वा राजा स्वस्थानतश्च्युतः ।
 प्रत्यभिज्ञाय दयितां पुत्रञ्च निधनं गतम् ॥

कष्टं श्रेयस्यमेवा हि स बालोऽयमितोरयन् ।
 तरोदं दुःखसन्तप्तो मूर्च्छामभिजगाम च ॥
 सा च तं प्रत्यभिज्ञाय तामवस्थामुपागतम् ।
 मूर्च्छिता निपपातार्त्ता निश्चेष्टा धरणीतले ॥
 चेतः संप्राप्य राजेन्द्रो राजपत्नी च तौ समम् ।
 विलेपतुः सुसन्तप्तौ शोकभारातिपीडितौ ॥

राजावाच ॥

हा वत्स सुकुमारं ते स्वस्मिन्नासिकालकम् ।
 पश्यतो मे मुखं दीनं हृदयं किं न दीर्यते ॥
 तात तातेति मधुरं ब्रुवाणं स्वयमागतम् ।
 उपगुह्य वदिष्ये (१) किं वत्स वत्सेति मौहृदात् ॥
 कस्य जानुप्रणीतेन पिङ्गेन क्षितिरेणुना ।
 ममोत्तरीयमुत्ताङ्गस्तयाङ्गं मलमेध्यति ॥
 अङ्गप्रयङ्गसम्भूता मनोहृदयनन्दनः ।
 मया कुपित्वा हा वत्स विक्रीतो येन वस्तवत् ॥
 हत्वा राज्यमशेषं मे ससाधनधनं महत् ।
 देवाहिना नृशेनेन दष्टो मे तनयस्ततः ॥

(१) "जानयत्रप्रणीतं वद" इति सूत्रात् वदिष्ये इति आत्मनेपदं
 सयबं वत्यामि इत्यर्थः

अहं देवाहिदृष्टस्य पुत्रस्याननपङ्कजम् ।

निरीक्षन्नपि (५१) घोरेण विषेणात्मीकृतोऽधुना ॥

एवमुक्त्वा तमादीयं बालकं वाष्पगद्गदः ।

परिष्वज्य च निश्चेष्टोऽमूर्च्छया निपपात ह ॥

९

राजपत्न्यवाच ।

अयं स पुरुषव्याघ्रः स्वरैरेवोपलक्ष्यते ।

विदञ्जनमनश्चन्द्रो हरियुद्धो न संशयः ॥

तथास्य नासिका तुङ्गा अग्रतोऽधोमुखं गता ।

दन्तोश्च मुकुलप्रख्याः ख्यातकीर्त्तर्महात्मनः ॥

गमनार्थमागतः कस्मादद्यैष स नरेश्वरः ।

अपहाय पुत्रशोकं सापश्यत् पतितं पतिम् ॥

प्रकृष्टा (५२) विस्मिता दीना भर्त्ता पुत्राधिपीडिता ।

वीचन्ती (५३) सा ततोऽपश्यत् भर्त्ता दण्डं जुगुप्सितम् ।

श्रपाकर्त्तमतो मोहं जगामायतलोचना ॥

प्राप्य चेतश्च शनकैः सगद्गदमभाषत ॥

धिकं त्वां देवातिकरुणं निर्मर्यादं जुगुप्सितम् ।

येनायममरप्रख्यो नीतो राजा श्रपाकर्त्ताम् ॥

(५१) निरीक्षन् इति आरम्भः, निरीक्षमाणः ।

(५२) प्रकृष्टा राशः श्रपाकदशादर्शनेन पुत्रशोकादाकृतविषा इत्यर्थः ।

(५३) वीचन्तीति आरम्भः, वीचमाणा ।

राज्यनाशं सुहृत्त्यागं भार्यातनयविक्रयम् ।

प्रापयित्वापि (५५) ने मृत्संख्यालोऽयं कृतो नृपः ॥

हा राजन् चातसन्तापामित्यं मां धरणीतलात् ।

उत्थाय नाद्य पर्यङ्कमारोहेति किमुच्यते ॥

नाद्य पश्यामि ते ह्यत्र मृङ्गारमयवा पुनः ।

चामरं व्यजनञ्चापि, कौऽयं विधिविपर्ययः ॥

यस्यापि व्रजतः पूर्वं राजानो मृत्युतां गताः ।

खोत्तरीयेरकुर्वन्त नीरजस्कं महीतलम् ॥

सोऽयं कपालघनलग्न-घटीघटनिरन्तरे ।

मृतनिर्मात्यसूत्रान्तर्गूढकेशे सुदारुणे ।

गुह्यगोमायुनादार्त्त-नष्टक्षुद्रविहङ्गमे ।

चिताधूमाततिरुचा नीलीकृतदिगन्तरे ।

कुण्ठाखादनमुदा संप्रहृष्टनिशाचरे ।

चरत्यस्यै राजेन्द्रः शशाने दःखपीडितः ॥ विशेषकम् ।

एवमुक्त्वा समास्त्रिय कण्ठं रक्षिा नृपात्मजा ।

कष्टशोकशताधारा विललापार्त्तया गिरा ॥

राजन् स्वप्नोऽयं तथ्यं वा यदेतन्मन्यते भवीन् ।

तत् कथ्यतां महाभाग, मनो वै मुच्यते (५६) मम ॥

(५५) प्रापयित्वा इति शार्धः प्रयोगः, प्रापय्य ।

(५६) मुच्यते इत्यत्र आत्मनेपदमार्धम्, मुच्यति ।

यद्येतदेवं धर्मज्ञ नास्ति धर्मो सहायता ।

तथैव विप्रदेवादि-पूजने पालने भुवः ॥

नास्ति धर्मः, कुतः सत्यमाजं चानृशसता ।

यत्र त्वं धर्मपरमः स्वराज्यादवरोपितः ॥

इति तस्या वचः श्रुत्वा निश्चस्योष्णं सगद्गदम् ।

वाक्ययामास तन्वक्त्रगाः चया प्राप्ता श्रुपाकता ॥

इदित्वा सौपि सुचिरं निश्चस्योष्णञ्च दुःखिता ।

स्वपुत्रमरणं भौदयैथा वृत्तं न्यवेदयत् ॥

राजावाच ।

प्रिये न रोषये दीर्घं कालं क्लेशमुपार्सितुम् ।

नात्मायत्तं च तन्वक्त्रि, पश्य मे मन्दभाग्यताम् ॥

चण्डालेनाननुज्ञातः प्रवेक्ष्ये (५७) ज्वलनं यदि ।

चण्डालदामतां यास्ये (५८) पुनरप्यन्यजन्मनि ॥

एकोऽपि बालको योऽयमासीदंशकरः सुतः ।

मम देवाम्बुवेगेन मग्नः सोऽपि बलीयसा ॥

मग्नस्य दुःखत्रयधौ पारः प्राणवियोजनम् ॥

कथं प्राणान् विमुञ्चामि परीयन्तोऽस्मि दुर्गतः ।

अथवा नार्त्तिना (५९) क्लिष्टो नरः पापमवेक्षते ॥

(५७) प्रवेक्ष्ये इत्यार्षम् प्रवेक्ष्यामि ।

(५८) यास्ये इत्यार्षम्, यास्यामि ।

(५९) नार्त्तिना इत्यार्षम्, नार्त्त्या ।

तिर्यक्त्वे नास्ति तदुःखं नाप्रिपन्नवने(६०) तथा ।

वैनरण्यां कुतस्माद्दुःखं यादृशं पुत्रविश्रवे ।

सोऽहं सुतस्मरीरेण दीयमाने कृताशने ।

निपतिष्यामि, तत्त्वज्ञि चक्षुष्यं कुहृतं मम ।

अनुज्ञाता ज्ञ गच्छ त्वं विप्रवेशेऽशुचिस्थिते ।

मम वाक्यञ्च तत्त्वज्ञि निबोधादृतमानसा ॥

यदि दत्तं यदि कृतं गुरवो यदि तोषिताः ।

परत्र सङ्गमो भूयात् पुत्रेण सह च त्वया ॥

यत्प्रयासता किञ्चित् रहस्ये वा शुचिस्थिते ।

कठोरमुक्तं तत् सर्वं चक्षुष्यं मम याचतः ॥

राजपत्न्यवाच ।

अहमप्यत्र राजर्षे दीयमाने कृताशने ।

दुःखभारासहाद्यैव सह यास्यामि वै त्वया ॥

ततः कृत्वा चितां राजा आरोप्य तनयं स्वकम् ।

भार्यया सहितश्चासीद् बद्धाञ्जलिपुटस्तदा ।

चिन्तयन् परमात्मानमीशं नारायणं हरिम् ।

हृत्कोटरगुहासीनं वासुदेवं सुरेश्वरम् ।

अनादिनिधनं ब्रह्म कृष्णं पीताम्बरं शुभम् ।

(६०) अप्रिपन्नवने नरकविश्रवे ।

तस्य चिन्तयमानस्य^(१) सर्व्व देवाः सवासवाः ।
 धर्मं प्रमुखतः कृत्वा समाजमुत्स्वरान्विताः ॥
 आगत्य सर्व्वं प्रोचुस्ते, भो भो राजन् शृणु प्रभो ।
 अयं पितामहः साक्षात्, धर्मश्च भगवान् स्वयम् ।
 एते च कृत्वा देवा विश्वामित्रस्तथैव च ।
 विश्वत्रयेण यो मित्रं कर्त्तुं न शक्तिः पुरा ।
 विश्वामित्रः स ते मैत्रीमिष्टामाहन्तु मिच्छति ॥

इन्द्र उवाच ।

हरिश्चन्द्र महाभाग प्राप्तः शक्रोऽस्मि तेऽन्तिकम् ।
 त्वया सदारपुत्रेण जिता लोकाः सनातनाः ॥
 आरोह त्रिदिवं राजन् भार्यापुत्रसमन्वितः ।
 सुदुष्प्रापं नरैरन्यैर्जितमात्मीयकर्म्मभिः ॥
 ततोऽमृतमयं वर्षमपमृत्युविनाशनम् ।
 इन्द्रः प्रासृजदाकाशात् चितास्थानगतः प्रभुः ॥
 समुत्तस्थौ ततः पुत्रो राजस्तस्य महात्मनः ।
 मुकुमारतनुः सुस्थः प्रसन्नेन्द्रियमानसः ॥
 ततो राजा हरिश्चन्द्रः परिव्वज्य सुतं क्षणात् ।
 सभार्यः स्वश्रिया युक्तो बभूव च मुदान्वितः ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ।

देवराजाननुज्ञातः स्वामिना अपचेन वै ।
अगत्वा निष्कृतिं तस्य नारोत्स्येऽहं सुरालयम् ॥

धर्म उवाच ।

तवेनं भाविनं क्लेशमवगम्यात्ममायया ।
आत्मा अपाकतां नीतो दर्शितं तच्च आपन्नम् ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ।

देवराज नमस्तुभ्यं वाक्यञ्चेत्तन्निबोध मे ।
प्रसादसुमुखं यत्त्वां ब्रवीमि प्रश्रयान्वितः ॥
मच्छोकमग्नमनसः कोशलानगरे जनाः ।
तिष्ठन्ति तानपोद्गाद्य कथं यास्याम्यहं दिवम् ॥
यदि ते सहिताः स्वर्गे मया यान्ति सुरेश्वर ।
ततोऽहमपि यास्यामि नरकं वापि तैः सह ॥
एवं भविष्यतीत्युक्त्वा शकस्त्रिभुवनेश्वरः ।
गत्वायोध्याजनं प्राह दिवमारुह्यतामिति ॥
राज्ञा सह तदा सर्वे दृष्टुष्टसुहृज्जनाः ।
सपुत्रभृद्यदारास्तै दिवमारुह्यज्जनाः ॥

पूषध्रीपाख्यानम् ।

मार्कण्डेय उवाच ।

पूषध्राख्यो मनोः पुत्रो मृगव्यमगमदनम् ।
 तत्र चंकम्यमाणोऽसौ विपिने निर्जने वने ।
 नासमाद मृगं कञ्चित् भानुदीधितितापितः ।
 क्षुत्तृट्तापपरीताङ्ग इतश्चेतश्च चंकमन् ॥ युग्मकम् ।
 स ददर्श तदा तत्र होमधेनुं वनोदरे ।
 लतावितानसंनद्धां ब्राह्मणस्याग्निशूलिनः ॥
 स मन्यमानो गव्यमिषाणां तामताडयत् ।
 पपात सा च तद्वाणविभिन्नहृदया भुवि ॥
 ततोऽग्निशूलिनः पुत्रो ब्रह्मचारी तपोरतः ।
 सप्रवर्षः पितुर्दृष्ट्वा होमधेनुं निपातिताम् ।
 गोपालः प्रेषितः पित्रा वाभ्रव्यो नाम बालकः ।
 कोपामर्षपराधीन-चित्तवृत्तिस्ततो मुने (११) ।
 चकम्प विगलतस्त्रेदजललोलालविलेखणः ॥ विशेषकम् ।
 तं कुङ्कु प्रेक्ष्य स नृपः पूषध्रो मुनिदारकम् ।
 प्रसीदति जगौ कस्माच्छूद्रवत् कुरुषे रुषम् ॥
 न क्षत्रियो न वा वैश्यं एवं क्रोधमुपैति वै ।
 यथा त्वं शूद्रवत् जातिं विशिष्टे ब्रह्मणः कुले ॥

इति निर्भर्त्तु सितस्तेन स राज्ञा शूलिनः सुतः ।

अशाप तं दुरात्मानं शूद्र एव भविष्यसि ॥

प्रयास्यति क्षयं ब्रह्म (६४) यत्तेऽर्धात् गुरोर्मत्वात् ।

होमधेनुर्मम गुरोर्यदियद्विहिंसिता त्वया ॥

एवं शप्नो नृपः क्रुद्धस्तदाक्यपौरपीडितः ।

प्रतिशपिषरो विप्र तोयं जग्राह पाणिना ॥

सोऽपि राज्ञो विनाशाय कोपं चक्रे द्विजात्मजः ।

तमभ्येत्य त्वरयिक्तो वारयामास वै पिता ॥

वत्सालमलमत्ययं कोपेनातीव वैरिणा ।

ऐहिकामुष्मिकहितः शम एव द्विजन्मनाम् ॥

कोपस्तपो नाशयति क्रुद्धो भग्न्यत्यशुयुपः (६५) ।

क्रुद्धस्य गलति ज्ञानं कथ्यन्त्यथात् प्रहृष्यते (६६) ॥

न धर्मः क्रोधशीलस्य, नार्थं चाप्नोति रोषणः ।

नलं सुखाय कामाग्निः कोपेनाविष्टचेतसाम् ॥

यदि राज्ञा हता धेनुरियं विज्ञानिना (६७) सता ।

युक्तमत्र दद्यां कर्तुं मात्मनो हितवर्धिना ॥

(६४) वेद इत्यर्थः । “ब्रह्म तत्त्वगर्भावेदेन हयोः पृथि वेषसि । सृत्विग-
योगभिदोर्विप्रैः”, इति मंदिनी ।

(६५) दिवादिगणीय-भन्मन्त्रान्तरः परस्मैपदी ।

(६६) प्रपूर्वकात् चा(क)धातोः कर्मकर्तरि लट् ।

(६७) ज्ञानवता, ज्ञानता इति यावत् ।

अथवाजानता धेनुरियं व्यापादिता मम ।
 तत् कथं शापयोग्योऽयं, दुष्टं नास्ति मनो यतः ।
 आत्मनोहितमन्विच्छन् बाधते योऽपरं नरः ।
 कर्त्तव्या मूढविज्ञाने दया तत्र दयालुभिः ॥
 अज्ञानतः कृते दण्डं पातयन्ति बधा यदि ।
 बधेभ्यस्तमहं मन्ये वरमज्ञानिनं नरम् ॥
 नायं शापस्त्वया देयः पार्थिवस्यास्य पुत्रक ।
 स्वकर्मणैव पतिता गौरेष्वा दुःखमृत्सुना ॥

पूषध्रोऽपि मुनेः पुत्रं प्रणम्यान्तकन्धरः ।
 प्रसीदेति जगादोच्चैरज्ञानात् घातितेति च ॥
 मया गवयबुद्ध्या गौरव्रध्या घातिता मुने ॥
 “आजन्मनो महीपाल मया न व्याहतं मृषा
 क्रोधश्चाद्य महाभाग नान्यथा मे कदाचन ॥
 तन्नाहमेतं शक्नोमि शोषं कर्त्तुं नृपान्यथा ।
 धृते समुद्यतः शापो द्वितीयः स निवर्त्तितः ॥
 इत्युक्तवन्तं तं बालमादाय स पिता ततः ।
 जगाम स्वाश्रमं सोऽपि पूषन्नः शूद्रतामगात् ॥

स्वनीनेत्रोपाख्यानम् ।

मार्कण्डेय उवाच ।

अयुत्रः स महीपालो मृगयामुपचक्रमे ।
 पुत्रार्थे पित्र्यागाय मांसकामो महामुने ॥
 अथाकूटो विना सैन्यमेकैव महविने ।
 बहुगोधाङ्गुलिवाणे ॥६६॥ वाणखड्गधनुर्धरः
 तं वाहयन्तं तुरगमन्यतो महतो वनात् ।
 विनिष्क्रम्य मृगः प्राह मां हत्वाभिमतं कुरु ॥

राजोवाच ।

अन्ये मृगाः पलायन्ते मृत्युभीत्या विलोक्य माम् ।
 कथमात्मप्रदानं त्वं मृत्यवे कर्तुमिच्छसि ॥

मृग उवाच ।

अपुत्रोऽहं महाराज वृथा जन्मप्रयोजनम् ।
 विचारयन् न पश्यामि प्राणानामिह धारणम् ॥
 अथाभ्येत्य मृगः प्राह तस्यैव वसुधाधिपम् ।
 मृगस्य तस्य प्रत्यक्षमन्त्रमेतेन पार्थिव ॥

(६८) कौटुकिसम्बोधनमेतत् ।

(६६) गोधा वामबाहुवाणां धन्विभिः परिहितः चर्मविशेषः । गोधा
 तले ज्ञात्वा तु वारम् इत्यमरः । अङ्गुलिवाणं अङ्गुलिचक्षणां
 धतः चर्मच्छादनविशेषः ।

धातयस्वेति मां मामिदुर्मकमं समारभ(१०) ।
 यथा कृतार्थता ते स्यात्कम चाभ्युपकारिता ॥
 पुत्रार्थं त्वं महाराजं स्वपितृन् यष्टुमिच्छसि ।
 अपुत्रस्यास्य मांसेन लक्ष्यसे वाञ्छितं कथम् ॥
 यादृक् कस्य विनिष्प्राद्यं तादृक् द्रव्यमुपाहुरेत् ॥
 दुर्गन्धेन सुगन्धानां गन्धस्य तु विनिर्णयः ॥

राज्ञोवाच ।

वैराग्यकारणं प्रोक्तमनेनापुत्रता मम ।
 कथ्यतां प्राणमं त्यागे यत्त वैराग्यकारणम् ॥

मृग उवाच ।

बहवो मे सुता भूप बहो दुहितरस्तथा ।
 तच्चितादुःखदावाग्निज्वालांमध्ये वसाम्यहम् ॥
 सर्वमाध्या(११) नरेन्द्रेयं मृगजातिः सुकृतरा ।
 तेष्वपत्यै मे चातिममत्वं, तेन दुःखितः ॥
 मनुष्यमिह शार्दूलवृकादिभ्यो विभेम्यहम् ।
 निर्हन्ता सर्वमस्त्विभ्यः श्वशृगालादपि भूमे ॥

(१०) समारभेत्यार्षम्, समारभस्व ।

(११) सर्वेषां प्राणिनां साध्याः साधनाः इति वचनयोगा इत्यर्थः ।
 यापदा एव मृगजाति इत्युं समर्था इति तात्पर्यम् ।

निष्कान्तिषु च सर्वेषु ममापत्येषु वै पृथक् ।
 भवन्ति चिन्ताः शतशो ममत्वाद्भूतचेतसः ॥
 किं कूटपाशं किं वज्रं वागुरां किं सुतो मम ।
 प्राप्तश्चरन् वने किंवा नृसिंहादिवशं गतः ॥
 प्राप्तोऽयमेकः शङ्काहोमवस्थां कीदृशीं मम ।
 साम्प्रतं विचिन्तयन्ते ये गताः सुमहावनम् ॥
 दृष्ट्वा प्राप्तान् ममाभ्यासं संहतानात्मजान् नृप ।
 ईषदुष्कुसितः चेम्यामिष्कामि रजनीं पुनः ॥
 प्रभाते दिवसे चेमम अस्तगेऽर्के निशामपि ।
 वाङ्काम्यहं कदा चेमं सर्वकालं भविष्यति ॥
 एतत्ते कथितं भूप मयोद्देगस्य कारणम् ।
 अतः प्रसादं कुरु मे वाणोऽर्थं पात्यतां मयि ॥
 इति दुःखशताविष्टः प्राणान्नाहं त्यजामि यत् ।
 तत्कारणं निबोधेत्तं ब्रूवतो मम पार्थिव ॥
 असूर्या नाम ते लोका यान् गच्छन्त्यात्मघातकाः ।
 यज्ञोपयुक्ताः पशवः संप्रयान्त्युच्छ्रिताः प्रभो ॥
 अग्निः पशुरभूत् पूर्वं पशुरासीत् जलाधिपः ।
 भास्वानथोच्छ्रितः प्राप्नो यज्ञे निष्ठामुपागतः ॥
 तन्मयि त्वं कृपां कृत्वा नय मामुच्छ्रितं नृप ।
 आत्मनश्चक्षितं कामं पुत्रलाभादवाप्स्यसि ॥

पूर्वमृग उवाच ।

राजेन्द्र नैष हन्तव्यो धन्योऽयं सुकृती मृगः ।
बहवस्तनया यस्य, हन्तव्योऽहमसन्ततिः ॥

उत्तरमृग उवाच ।

एकदेहभवं यस्य दुःखं धन्यः स वै भव
बह्वनि यस्य देहानि तस्य दुःखान्यनेकधा ॥
एको यदाहमासं प्राक् तदा तद्देहजं मम ।
दुःखमासीत्, ममत्वे तु माय्यायां तद्बभूव्विधा ॥
यदा जातान्यपत्यानि तदा यावन्ति तानि वै ।
तावच्छरीरभूमीनि मम दुःखान्यथाभवन् ॥
स कृतार्थो भवान् यस्य नातिदुःखाय सम्भवः (७२) ।
इह दुःखाय मे भूतिः (७२) परत्र च विरोधिनी ॥
यतो रक्षणपोषार्थमपत्यानां करोमि तत् ।
चिन्तयामि च सम्भूतिर्द्येन मे नरके भ्रुवा ॥

राजोवाच ।

न वेद्मि किं सन्तिमान् धन्योऽपुत्रे नु किं मृगः ।
पुत्रार्थस्यायमारम्भो मम दोषायते मनः ॥

दुःखाय सन्ततिः सत्यमैहिकामुष्मिकाय तत् ।
 तथायतनयान् यान्ति क्षणानीति श्रुतं मया ॥
 सोऽहं यतिष्ये पुत्रार्थमतः प्राणिवधं विना ॥
 तपसैव प्रपत्स्यामि^(७१) पुत्रं, यातं मृगाः सुखम् ॥

(७१) प्रपत्स्यामीत्यत्र परस्मैपदमार्षम्, प्रपत्स्ये ।

महाभारतम् ।

वकराक्षस वधः ।

एकचक्रांगतास्तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
ऊषुर्नातिचिरं काशं ब्राह्मणस्य निवेष्टने ॥
रमणीयानि पश्यन्तो वनानि विविधानि च ।
पार्थिवानपि चोद्देशान् सरितश्च सरांसि च ।
चेष्टमैक्ष्य तदा ते तु सर्वे एव विज्ञापते ।
बभूवुर्नागराणाञ्च खैर्गुणैः प्रियदर्शनाः ॥ युग्मकम् ।
निवेदयन्ति स्म तदा कुन्त्या भैक्ष्यं सदा निम्न ।
तथा विभक्तान् भागांस्तौ भुञ्जते स्म पृथक् पृथक् ॥
अहं ते भुञ्जते वीराः सह माया परन्तपाः ।
अहं भैक्ष्यस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ॥
तथा तु तेषां वसतां तस्मिन् रात्रे महात्मनाम् ।
अतिचक्राम सुमहान् कालोऽथ भरतर्षभ ।
ततः कदाचित् भैक्ष्याय गतास्तौ पुरुषवर्षभा ।
भवने भीमसेनस्य तत्रास्तौ पृथया सह ।

अथान्तिजं^(१) महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 भृशमुत्पतितं घोरं कुन्ती प्रश्राव भारत ।
 रोक्ष्यमाणान् सान् दृष्ट्वा परिदेवयतस्य सा ।
 कारुण्यात् साधुभावाच्च कुन्ती राजन् न चक्षमे ॥
 मय्यमानेन दुःखेन हृदयेन पृथा तदा ।
 उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः ।
 वसामसुसुखं पुत्र ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 अज्ञाता धार्तराष्ट्रस्य सत्कृतां^(२) वीतमन्यवः^(३) ।
 सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किं स्वप्नम् ।
 प्रियं कुर्यामिति, गृहे यत् कुर्युः क्षिताः सुखम् ।
 एतावान् पुरुषसमस्तं हतं यस्मिन् न नश्यति ।
 आवच कुर्यादन्योऽस्य कुर्यादभ्यधिकं ततः ॥
 तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं भुवम् ।
 तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्यामुपकर्तं^(४) भवेत् ॥

(१) 'अन्तिजम्' मनःपीडाज्ञातम् यातनीत्युपपत्तिरिति यावत् ।

(२) सत्कृताः सम्प्राप्तिताः सादरं परिगृहीताः ।

(३) वीतमन्यवः विगतभोक्ताः व्यपगतदेवा वा ।

(४) उपकर्तम् उपकारः प्रत्युपकार इति यावत् ।

भीमसेन उवाच ।

ज्ञायतामस्य यदुःखं यतश्चैव^३ समुत्थितम्
विदित्वा व्यवसिष्यामि^(१) यद्यपि स्वात् सुदुष्कारम् ।
एवं तौ कथयन्तौ च भूयः शुश्रुवतुः स्वनम् ।
आन्तिजैतस्य विप्रस्य सभार्यस्य विशाम्यते ।
अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
विवेश तरिता कुली बद्धवत्सेव सौरभी^४ ॥
ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भार्यया च सुतेन च ।
दुहित्वा चैव सहितं ददर्शावनताननम् ॥

ब्राह्मण उवाच ।

धिगिदं जीवितं लोके गतसारमनर्थकम् ।
दुःखमूलं पराधीनं भ्रमप्रियभागि च ॥
जीविते परमं दुःखं, जीविते परमो ज्वरः ।
जीविते वर्त्तमानस्य दुःखानामागमो भुवः ॥
आत्मा ह्येको हि धर्मार्थो कामं चैव निषेवते ।
एतैश्च विप्रयोगेऽपि दुःखं परमनन्तकम् ॥
आहुः केचित् परं मेचित्, स च नास्ति कथञ्चन ।
अथेप्राप्तो तु नरकः कर्तुं एवोपपद्यते ॥

अर्थेषुता(६) परं दुःख-मर्थप्राप्तौ ततोऽधिकम् ।

जातस्नेहस्य चार्थेषु विप्रयोगे महत्तरम् ॥

न हि योगं(७) प्रपश्यामि येन मुञ्चेयमापदः ।

पुत्रदारेण वा सार्द्धं प्रद्वेयमनामयम् ।

यतितं वै मया पूर्वं वेत्थ ब्राह्मणि तत्तथा ।

चेमं यतस्ततो गन्तुं, त्वया तु मम न श्रुतम् ॥

इह जाता विवृद्धास्मि पिता चापि ममेति वै ।

उक्तवत्यसि दुर्मेधे याच्यमानां मया सकृत् ॥

स्वर्गतेऽ हि पिता वृद्धस्तथा माता चिरं तव ।

बान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः(८) ॥

शोऽयं ते बन्धुकाभाया अशृण्वन्त्या वचो मम ।

बन्धुप्रणाशः सम्प्राप्तो भृशं दुःखकरो मम ॥

अथवा मदिनाशोऽयं, न श्रूयामि कथञ्चन ।

परित्यक्तमहं बन्धुं स्वयं जीवन् नृशंसवत् ॥

सहधर्मचरो दातां नित्यं भर्तृ हिते रताम् ।

सखायं विहितां देवैर्नित्यं परमिकां गतिम् ।

पित्रा मात्रा च विहितां सदा गाहंस्त्राभागिनीम् ।

(६) अर्थेषुता अर्थप्राप्तीत्या ।

(७) योगम् उपायमित्यर्थः ।

(८) रतिः अनुरागः, आदर इति यावत् ।

वरदत्त्वा यथान्यायं मन्त्रवत्^(६) परिणीय च ।
 कुलीनां श्रीलक्ष्म्यन्नाम् अपत्यजननीमपि ।
 त्वामहं जीवितस्यार्थे बाध्नीमनपकारिणीम् ।
 परित्यक्तुं न शक्यामि भाग्यां नित्यमनुव्रताम् ॥
 कलापकम् ।
 कुतएव परित्यक्तुं सुतं शक्याम्यहं स्वयम् ।
 बालमप्राप्तवयस-मजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥
 भर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ।
 यया दौहित्रजान् लोकानाशंसे पितृभिः सह ।
 स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्सृष्टुमुत्सहे ॥
 मन्यन्ते केचिदधिकं स्नेहं पुत्रे पितुर्नराः ।
 कन्यायां केचिदपरे मम तुल्यावभौ स्मृतौ ॥
 यस्यां लोकाः प्रसूतिश्च स्थिता नित्यमथो सुखम् ।
 अपापां तामहं बालां कथमुत्सृष्टुमुत्सहे ॥
 आत्मानमपि चोत्सृज्य तप्सुगामि परलोकगः ॥
 त्यक्त्वा ह्येते मया व्यक्तं नेह शक्यन्ति जीवितुम् ॥
 एषां चान्यतमत्यागे नृश्रेष्ठे गर्हितो बुधेः ।
 आत्मत्यागे ह्येते चेमे मरिष्यन्ति मया विना ॥
 स ह्यहमहमापन्नो न शक्तस्तप्तुं मापदम् ।
 अहो धिक् कां गतिं त्वद्य गमिष्यामि भवान्भवः ॥

(६) "तदस्य अर्हन्" इति शब्देन वत्प्रत्ययः ।

सर्वैः सहसृतं^(१०) श्रेयो न च मे जीवितं क्षमम् ॥

ब्राह्मण्युवाच ।

न सन्तापस्त्वया कार्यः प्राकृतेनेव^(११) कर्हिचित् ।
 न हि सन्तापकालोऽयं तव वैद्यस्य^(१२) विद्यते ॥
 अवश्यं निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः ।
 अवश्यम्भाविन्यर्थं वै सन्तापो नेह विद्यते ॥
 भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिच्छते ।
 यथां जहि सुबुद्धा त्वं, स्वयं यास्यामि तत्र च ॥
 एतद्धि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
 प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्तृहितमाचरेत् ॥
 तच्च तत्र कृते कर्म तवापीदं सुखावहम् ।
 भवत्यमुत्र चाक्षयं लोकेऽस्मिंश्च यशस्करम् ॥
 एष चैव गुरुर्धर्मा यं प्रवक्ष्याम्यहं तव ।
 अर्थस्य तव धर्मस्य भूयानत्र प्रदृश्यते ॥
 यदर्थमिच्छते भार्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि ।
 कन्या चैका कुमारस्य कृताहमनृणा त्वया ॥

(१०) सहसृतं सहसरणम्, एकत्र मिलित्वा सरणमिति यावत् ।

(११) प्राकृतेन पृथग्जनेन मृदेनेति यावत् ।

(१२) वैद्यस्य, विद्यावतः, मनीषिण इति यावत् ।

समर्थः पोषणे चासि सुतयो रक्षणे तथा ।
 न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रक्षणपोषणे ।
 मम हि त्वद्विहीनायाः सर्व्वप्राणधनेश्वर ।
 कथं स्यातां सुतौ बालौ भवेयञ्च कथं त्वहम् ॥
 कथं हि विधवानाया बालपुत्रा विना त्वया ।
 मिथुनं जीवयिष्यामि स्थिता साधुगते पथि ॥
 कथं तव कुलस्यैकामिमां बालामनागसम् ।
 पितृपैतामहे मार्गे नियोक्तुमुहमुत्सहे ॥
 कथं श्रक्ष्यामि बालेऽस्मिन् गुणानाधातुमीप्सितान् ।
 अनाथे सर्व्वतो लुप्ते यथा त्वं धर्मदर्शिवान्^(१३) ॥
 इमामपि च ते बालामनाथां परिभूय माम् ।
 अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वेदश्रुतिं यथा ॥
 तां चेदहं न दित्सेयं त्वद्गुणैरुपटुं हिताम् ।
 प्रमथ्येनां हरेयुस्तो हविर्ध्वाङ्गा^(१४) इवाध्वरात् ॥
 संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नानुरूपमिवात्मनः ।
 अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव ।
 अवज्ञाता च लोकेषु मरिष्यामि न संशयः ॥
 तौ च हीनौ मया बाह्यौ त्वया चैव तथात्मजौ ।
 विनश्येतां न सन्देहो मस्याविव अलक्षये ॥

(१३) दर्शिवान् इत्यार्षम्, ददृशिवान् । (१४) आङ्गा, वायसाः ।

त्रितयं सर्वथापि विनश्चिद्यसंग्रहम् ।
 तथा विहीनं, तस्मात्त्वं मां परित्यक्तमर्हसि ॥
 व्यष्टिरेषा परा^(१५) स्त्रीणां पूर्वं भर्तुः परां गतिम् ।
 गत्तुं ब्रह्मन् सुखलाणामिति धर्मविदो विदुः ॥
 परित्यक्तः सुतश्चायं दुहितेयं तथा मया ।
 बान्धवाश्च परित्यक्तास्तदर्थं जीवितञ्च मे ॥
 यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैरुथा ।
 विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥
 तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्मं परमसम्मतम् ।
 इष्टञ्चैव हितञ्चैव तत्तच्चैव कुलस्य च ॥
 इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
 आपद्दधर्मप्रमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥
 आपदर्थं धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥
 स कुर्वन् मया कार्यं तारयात्मानमात्मना ।
 अनुजानीहि मामार्य्य सुतो मे परिपालय ॥
 मुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मश्च चरितो महान् ।
 तत्प्रसूतिः प्रिया प्राप्ता, न मां तस्यैव जीवितम् ॥

जातपुत्रा च वृद्धा च प्रियकामा च ते सदा ।
 समीक्ष्येतदहं सर्वं व्यवसायं करोम्यतः ॥
 उत्सृज्यापि हि मामाद्ये प्राप्स्यस्यन्यामपि स्त्रियम् ।
 ततः प्रतिष्ठितो धर्मो भविष्यति न संशयः ॥
 एतत् सर्वं समीक्ष्य त्वमात्मत्यागञ्च गर्हितम् ।
 आत्मानं तारयाद्याशु कुलं चेमौ च दारकौ ॥

तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निशम्य तु ।
 ततो दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥
 किमेवं मृगदुःखार्ता रोक्ष्येतामनायवत् ।
 ममापि श्रूयतां वाक्यं श्रुत्वा च कियतां क्षमम् ॥
 धर्मेतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
 त्यक्तव्यां मां परित्यज्य चाहि सर्वं मयैकया ॥
 इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामहः ।
 अस्मिन्नुपस्थिते काले तरत प्रववन्मया ॥
 इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य भारत ।
 मर्त्ये वा तारयेत् पुनः, पुन इत्युच्यते बुधैः ॥
 आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रान्मयि नित्यं पितामहाः ।
 तत् स्वयं वै परिवारस्यैरजन्ती जीवितं पितुः ॥
 भ्राता च मम बालोऽयं गते लोकममुं त्वयि ।
 अचिरेणैव कालेन विनश्येन्न हि संशयः ॥

तातेऽपि हि गते स्वर्गं विनष्टे च ममानुजे ।
 पिण्डः पिण्डां व्यच्छिद्येत्, तत् तेषां विप्रियं भवेत् ॥
 पित्रा त्यक्ता तथा मात्रा भ्रात्रा साहससंशयम् ।
 दुःखात् दुःखतरं प्राप्य सिद्ध्येततथोचिता (१६) ॥
 तद्यि त्वरोगे निर्मुक्ते माता भ्राता च मे शिष्यः ।
 सन्तानस्यैव पिण्डस्य प्रतिष्ठात्यत्यसंशयम् ॥
 आत्मा पुत्रः, सखा भार्या, कृच्छ्रान् दुहिता किल ।
 स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं मात्रं धर्मं नियोजय ॥
 अनाया कृपणा बाला यत्रकचनगामिनी ।
 भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा सदा ॥
 तदस्मदर्थं धर्मार्थं प्रमवार्थञ्च सत्तम ।
 आत्मानं परिरक्षस्व (१७) त्यक्तव्यां मात्रं सन्धय ॥
 अवश्यकरणीये च मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ॥
 किञ्चतः परमं दुःखं यदयं स्वर्गते त्वयि ।
 याचमानाः परादन्नं परिधावेमहि श्वेत ॥
 त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते क्लेशादस्मात् भवान्धवे ।
 अमृतेव सती लोके भविष्यामि सुखान्विता ॥
 एवं बद्धविधं तस्या निश्चिन्त परिदेवितम् ।
 पिता माता च सा चैव कन्या प्रहृष्टदुस्तथः ।

(१६) सिद्ध्यतिनित्यार्थम्, सिद्ध्यति । (१७) परिरक्षस्वत्यागम्, परिरक्ष ।

ततः प्रहृदितान् सर्वान् निशम्याथ सुतस्तदा ।

उत्फुल्लनयनो बालः कलमव्यक्तमब्रवीत् ॥

मापितः क्रन्द मा मातर्मा स्वसंस्त्विति चाब्रवीत् ।

प्रहमन्निव सर्वांस्तानेकैकमनुसर्पति ॥

ततः स त्वा मादाय प्रहृष्टः पुनरब्रवीत् ।

अनेनाहं हनिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम् ॥

तथापि तेषां दुःखेन परीतानां निशम्य तत् ।

बालस्य वाक्यमव्यक्तं हर्षः समभवत् महान् ॥

अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान्

गतासुनमृतेनेव जीवयन्तीहमब्रवीत् ॥

कुतोमल्ल(१८) मिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।

विदित्वाप्यपकर्षयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥

ब्राह्मण उवाच ।

उपपन्नं सतामेतत् यदब्रवीषि तपोधने ।

न तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥

समीपे नगरस्यास्य वक्रो वसति राक्षसः ।

ईशो जनपदस्यास्य ----- ॥

(१८) कुतः स्यान्नान् मूलं कारणं यस्य तत्, अस्माद्वृत्तिः उच्यते-
मिति यावत् । अलुक्प्रमाणः ।

पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादका ।
 एतत्पुत्रसुरराट् नित्यमिमं जनपदं बली ।
 नगरञ्चैव देवञ्च रक्षोबलसमन्वितम् ॥
 तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम् ।
 वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य^(१६) भोजनम् ।
 महिषौ पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ।
 एकैकश्चापि पुरुषः तत् प्रयच्छति भोजनम् ।
 स वारो बह्वभिर्वर्षे भवत्यसंकरो नरैः ॥
 तदिमोक्षाय ये केचित् यतन्ति^(२०) पुरुषाः क्वचित् ।
 सपुत्रदारान् तान् हत्वा तद्रूपो भक्षयत्युत ॥
 विषयेष्वेषु राजा च नायं नयमुपाश्रितः ।
 उपायं तं न कुरुते यत्रादपि स मन्दधीः ।
 अनामयं जनस्यास्य येन स्यादद्य शश्वतम् ॥
 एतदर्हा वयं नूनं, वसामो दुर्बलस्य ये ।
 विषये नित्यमुदिग्नाः कुराजानमुपाश्रिताः ॥
 राजानं प्रथमं विन्देत् ततो भाय्यां ततो धनम् ।
 त्रयस्य सञ्चयेनास्य ज्ञातीन् पुत्रांश्च तारयेत् ॥

(१६) ब्राह्मः परिमाणविशेषः । शालिवाहस्य ब्राह्मपरिमितस्य शालि-
 धान्यभक्षणस्यैवार्थः ।

(२०) यतन्तीत्यार्षम्, यतन्ते ।

विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपार्जितम् ।
 तदिमामापदं प्राप्य भृशं तप्यामहे वयम् ॥
 सोऽयमस्माननुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः ।
 भोजनं पुरुषश्चैकः प्रदेयं वेतनं मया ॥
 न च मे निद्यते वित्तं संकेतुं पुरुषं कश्चित् ।
 सहज्जनं प्रदातुञ्च न शक्नोमि कदाचन ॥
 गतिञ्चैव न पश्यामि तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ।
 सोऽहं दुःखार्णवे मग्नो मङ्गल्यसुतरे भृशम् ॥
 बह्वैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवैरद्य राजसम् ।
 ततो नः सहितान् जुहुः सर्वानेवोपयोक्ष्यति ॥

कुन्ती उवाच ।

न विषादस्त्वया कार्यो भयादस्मात् कथञ्चन ।
 उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥
 एकस्तव सुतो बालः कन्या चैका तपस्विनी ।
 न चैतयोस्तथा पत्न्या भजनं तत्र रोचये ॥
 मम पञ्च सुता ब्रह्मन् तेषामेको गमिष्यति ।
 तदर्थं बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥

बाल्मीकि उवाच ।

नाहमेतत् करिष्यामि जीवितार्थं कथञ्चन ।
 ब्राह्मणस्यातिथेश्चैव स्नानं प्राणान् वियोजयन् ॥

ब्रह्मवध्यात्मवध्या वा श्रेयानात्मवधो मम ।
 ब्रह्मवध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते ॥
 न चाहं वधमाकाङ्क्षे^(२१) स्वयमेवात्मनः शुभे ।
 परैः कृते वधे पापं न किञ्चिन्नयि विद्यते ॥
 अभिसन्धिकृते तस्मिन् ब्राह्मणस्य वधे मया
 निष्कृतिं न प्रपश्यामि इह लोके परत्र च ॥
 आगतस्य गृहं त्यामस्तथैव शरणार्थिनः ।
 याचमानस्य च वधो नृशंसो गंहितो बुधैः ॥
 कुर्यान्न निन्दितं कर्म न नृशंसं कथञ्चन ।
 इति पूर्वं महात्मान आपद्धर्मविदो विदुः ॥
 श्रेयान्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम् ।
 ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंसे कदाचन ॥

कुन्ती उवाच ।

ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मन् विप्रा रक्ष्या इति स्थिरा ।
 न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ॥
 न चासौ राक्षसः शक्तो मम पुत्रविनाशने ।
 वीर्यवान् मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी च मुतो मम ॥
 राक्षसाय च तत् सर्वं प्रापयिष्यति भोजनम् ।
 भोजयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः ॥

^(२१) आकाङ्क्षे इत्यार्षम्, आकाङ्क्षामि ।

समागताश्च वीरेण दृष्टपूर्वाश्च राक्षसाः ।

बलवन्तो महाकाया निहताश्चाप्यनेकशः ॥

न लिदं केषुचिद् ब्रह्मन् व्याहर्त्तयं कथञ्चन ।

विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान् विप्रकुर्युः कुतूहलात् ॥

गुरुणा च्युननुज्ञातो ग्राहयेद् यं सुतो मम ।

न स कुर्यात्तथा कार्यं विद्ययेति सतां मतम् ॥

एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो भार्यया सह ।

हृष्टः सम्पूजयामास तदाक्यममृतोपमम् ॥

ततः कुन्ती च विप्रस्य सञ्चितावनिलात्मजम् ।

तमब्रूतां कुरुष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ॥

करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञातेऽथ भारत ।

आजग्मुस्ते ततः सर्वं भैक्ष्यमादाय पाण्डवाः ॥

आकारेणैव तत् ज्ञात्वा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

इहः समुपविश्यैकस्ततः पप्रच्छ मातरम् ॥

किं चिकीर्षत्ययं कर्म भीमो भीमपराक्रमः ? ।

भवत्यानुमतः कश्चित् स्वयं वा कर्त्तुमिच्छति ? ॥

कुन्ती उवाच ।

मगैव वचनादेष करिष्यति परन्तपः ।

ब्राह्मार्थे महत् कृत्यं मोक्षाय नगरस्थं च ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

किमिदं साहसं तीक्ष्णं भवत्या दुष्करं कृतम् ।
 परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसन्ति साधवः ॥
 कथं परसुतस्यार्थे स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि ।
 लोक-वेद-विबुद्धं हि पुत्रत्यागात् कृतं त्वया ॥
 यस्य बाह्व समाश्रित्य सुखं सर्वं शयामहे ।
 राज्यं चापहृतं चुट्टेराजिहीर्षामहे पुनः ॥
 यस्त-दुर्व्याधनो वीर्यं चिन्तयन्नमितौजसः ।
 न शेति रजनीः सर्वाः दुःखाच्छकुनिना सह ॥
 यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता जतुगृहादयम् ।
 अन्येभ्यश्चैव पाषेभ्यो निहत्य पुरोचनः ॥
 यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णा वसुन्धराम् ।
 इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान् ॥
 तस्य व्यवसितस्यागो बुद्धिमास्याय कां त्वया ।
 कच्चिन्नु दुःखैर्बुद्धिस्ते विलुप्ता गतचेतसः ? ॥

कुन्ती उवाच ।

युधिष्ठिरं न सन्तापस्त्वया कार्यो वृकोदरे ।
 न चायं बुद्धिर्दौर्बल्यादवसायः कृतो मया ॥

इह विप्रस्य भवने कथं पुत्र सुखोषिताः ।
 अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ॥
 तस्य प्रतिक्रिया पार्थ ममेयं प्रसमीक्षिता ॥
 एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन् न नश्यति (२२) ।
 यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्याद्वज्रगुणं ततः ॥
 दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं (२३) तदा जतुगृहे महत् ।
 हिङ्गिम्बस्य वधाच्चैवं विश्वासो मे वृकोदरे ॥
 बाह्कोर्बलं हि भीमस्य नांगायुतसमं महत् ।
 येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् ॥
 वृकोदरेण सदृशो बलेनान्यो न विद्यते ।
 यो यतीयात् युधि श्रेष्ठमपि चक्रधरं स्वयम् ॥
 ज्ञातमात्रः पुरा चैव ममाङ्गात् पतितो गिरौ ।
 शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥
 तदहं प्रज्ञया ज्ञात्वा बलं भीमस्य पाण्डव ।
 प्रतिकार्ये च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ॥
 नेदं लोभाच्च चाज्ञानात् न च मोहाद्विनिश्चितम् ।
 बुद्धिपूर्वन्तु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया ॥

(२२) यस्मिन् पुरुषे कृतं न नश्यति, यः कृतघ्नो न भवतीत्यर्थः,
 स एव पुरुषः सार्वकनामा इति भावः ।

(२३) विक्रान्तं विक्रमम् ।

अथौं द्वावपि निव्यन्नौ युधिष्ठिरं भविष्यतः ।
 प्रतीकारश्च वासय धर्मश्च चरितो महान् ॥
 यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादथेषु कर्हिचित् ।
 क्षत्रियः स शुभान् लोकान् प्राप्नुयादिति मे मतिः ॥
 क्षत्रियस्यैव कुर्वाणः क्षत्रियो वधमोचणम् ॥
 विपुलां कीर्त्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिंश्च परत्र च ॥
 वैश्यस्यार्थे च साहाय्यं कुर्वाणः क्षत्रियो भुवि ।
 स सर्व्वेऽपि लोकेषु प्रजा रञ्जयते भुवम् ॥
 शुद्धन्तु मोचयन् राजा शरणार्थिनमागतम् ।
 प्राप्नोतीह कुले जन्म सद्व्ये राजपूजिते ॥
 एवं मां भगवान् व्यासः पुरा पौरवनन्दन ।
 प्रोवा वासुकरप्रज्ञः तस्मादेवं चिकीर्षितम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

उपपन्नमिदं मातस्त्वया यद्बुद्धिपूर्व्वकम् ।
 आर्त्तस्य ब्राह्मणस्यैतदनुक्रोशादिदं कृतम् ॥
 भुवमेष्यति भीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् ।
 सर्व्वथा ब्राह्मणस्यार्थे यदनुक्रोशवत्यसि ॥
 यथा त्विदं न विन्देयुर्नरा नगरवासिनः ।
 तथायं ब्राह्मणो वाच्यः परियाह्वयः^(२४) यन्नतः ॥

(२४) संयाह्यः, अस्मत्पक्षः कृतं इत्यर्थः ।

ततो रात्र्यां व्यतीतायामन्नमादाय पश्यन् ।
 भीमसेनो ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः ॥
 आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली ।
 आजुहाव ततो नाम्ना तदन्नमुपपादयन् ॥
 ततः सभ्राक्षसः क्रुद्धो भीमस्य वचनात् तदा ।
 आजगाम सुसंकुद्धो यत्र भीमो व्यनस्थितः ।
 महाकायो महावेगो दारबन्निव मेदिनीम् ।
 लोहिताक्षः करालश्च लोहितग्नश्चमूर्द्धजः ।
 आकर्णाद्भिन्नवक्त्रश्च शङ्कुकर्णी विभीषणः ।
 त्रिशिखां धुकुटीं हत्वा सन्दृश्य दशनच्छदम् ॥
 विशेषकम् ।

भुञ्जानमन्नं तं दृष्ट्वा भीमसेनं स राक्षसः ।
 विवर्त्य नयने क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥
 कोऽयमन्नमिदं भुङ्क्ते मदर्थमुपकल्पितम् ।
 पश्यतो मम दुर्बुद्धिर्यियासुर्यमसादनम् ॥
 भीमसेनस्ततः श्रुत्वा प्रहसन्निव भारत ।
 राक्षसं तमनादृत्य भुङ्क्त एव पराङ्मुखः ॥
 एवं स भैरवं हत्वा समुद्यम्य करावुभौ ।
 अभ्यद्रवद् भीमसेनं जिघांसुः पुरुषादकः ॥

तथापि परिभ्रूयेनं प्रेक्षमाणो वृकोदरः ।
 राक्षसं भुङ्क्त एवान्नं पाण्डवः परवीरहा (२५) ॥
 अमर्षेण तु संपूर्णः कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।
 जघान पृष्ठे पाणिभ्यामुभाभ्यां पृष्ठतः स्थितः ॥
 तथा बलवता भीमः पाणिभ्यां मृशमाहतः ।
 नैवावलोकयामास राक्षसं भुङ्क्त एव सः ॥
 ततः स भूयः संक्रुद्धो वृक्षमादाय राक्षसः ।
 ताडयिष्यंस्तदा भीमं पुनरभ्यर्द्धवद्वली ॥
 मत्तो भीमः शनैर्भुक्त्वा तन्नं पुरुषर्षभः ।
 वार्युपस्पृश्य संहृष्टस्तस्यौ युधि महाबलः ॥
 क्षिप्रं क्रुद्धेन तं वृक्षं प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
 सत्येन पाणिना भीमः प्रहसन्निव भारत ॥
 ततः स पुनरुद्यम्य वृक्षान् बहुविधान् बलीः ।
 ताहिणोद् भीमसेनाय तस्मै भीमय पाण्डवः ॥
 नृक्षयुद्धमभवत्तस्मै हृष्टविनाशनम् ।
 वीररूपं मत्ताराज नरराक्षमराजयोः ॥
 ताम त्रिप्राप्य तु वक्रः समभिद्रुत्य पाण्डवम् ।
 भुजाभ्यां परिजग्राह भीमसेनं महाबलम् ॥

(२५) परम्प्रेष्ठान् वीरान् हर्षति, यदा परेषु शत्रुषु ये वीराः
 तान् हर्षति । परवीर्यहा इति वा पाठः ।

भीमघेनोऽपि तद्रक्षः परिरभ्य महाभुजः ।
 विस्फुरन्तं महाबाहुं विचक्षणं बलात् बली ॥
 स हृद्यमाणो भीमेन कर्षमाणश्च पाण्डवम् ।
 समयुज्यत तीव्रेण कृमेन पुरुषादकः ॥
 तयोर्वेगेन सहता पृथिवी समकम्पत ।
 पादपांश्च महाकायांश्चूयामासतुस्तदा ॥
 हीयमानन्तु तद्रक्षः समीक्ष्य पुरुषादकम् ।
 निष्पिष्य भूमौ जानुभ्यां रुमाजघ्ने वृकोदरः ॥
 ततोऽस्य जानुना पृष्ठमवपीड्य बलादिव ।
 बाहुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरोधराम् ।
 सन्नेन च कटीदेशे गृह्णन्^(२६) वाससि पाण्डवः ॥
 तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे महान्तं भैरवं रवम् ॥
 ततोऽस्य रुधिरं वक्त्रात् प्रादुरासीत् विशाम्पते ।
 भज्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः ॥
 ततः स भग्नपाश्याङ्गो नदित्वा भैरवं रवम् ।
 शैलराजप्रतीकाशो गतासुरभवद् वक्रः ॥

(२६) गृह्ण इत्यार्षम्, गृहीत्वा ।

श्री श्री गुरुभक्तः ।

